

શાંકરાદેવ

લખીલાલ સાંડેરા

શ્રી અનંદશાંકર ખાપુલાઈ પ્રથમ સ્મારક
સુવ્યધમ્ય દર્શન પ્રકાશન ટ્રસ્ટ અંતર્ગત
સંતદર્શન વ્યથશ્રેણી-૭

શાંકરહેવ.

દૈખિક
અમાલાલ સાઉસરા

સરદાર પટેલ યુવનિવિસ્ટી
વલલાલ વિધાનગાર

Shankar Deo
by B. J. Sandesara

પ્રથમ સંસ્કરણ : ૧૯૯૨

પ્રત : ૧૦૦૦

કિંમત : રૂ. ૨૫૦૦

© : સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર

ચોઝનાદાન : હરિ ઓમ આશ્રમ, નડિયાદ

પ્રકાશક : શ્રી નિરંજનભાઈ ઉપાધ્યાય
કુલસચિવ
સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી
વલ્લભવિદ્યાનગર.

સુદ્રક : પેટકો પ્રેસ
અંબર ટેકીઝ પાસે
વલ્લભ વિદ્યાનગર-૩૮૮ ૧૨૦

અપોળા

સાધુચરિત વિક્રિયા, સહગત સુહૃદ
ચાચાચાય્ ડૉ. જિતેન્દ્ર કેટલીને

સલાહકાર સમિતિ

- (૧) ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા - કુલપતિ
- (૨) ડૉ. એચ. એમ. પટેલ
- (૩) ક્રાધર વાલેસ
- (૪) પ્રા. હી. આર. સાકરિયા
- (૫) ડૉ. પ્રમેદકુમાર પટેલ
- (૬) શ્રી લોખિલાલ સાંડેસરા
- (૭) ડૉ. રમણલાલ શાહ
- (૮) શ્રી લોખાલાઈ પટેલ

આમુખ

આપણું સમયમાં યુનિવર્સિટીએ પોતાના નિયત વિધિપૂર્વકના શિક્ષણુકાર્યમાં બંધાએલી રહે એ પૂરતું ગણાયું નથી. વિશાળ જનસમૂહના સંસ્કારધડતરમાં પણ તે સંકિય બની રહે એ અનિવાર્ય બની ગયું છે. સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીએ આવી દિશિથી જનસમાજના બૌદ્ધિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ધડતર અથે અનેકવિધ અંથપ્રકારાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી છે. એવી પ્રકાશનપ્રવૃત્તિમાં હરિઃ ઓમ આશ્રમ તરફથી મળેલી દાનની રકમમાંથી શ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ક્રુષ સમારક સર્વધર્મદર્શિન પ્રકાશન ટ્રસ્ટ અંતર્ગત સંતદર્શિન અંથમાળાની એક યોજના હમણું ચાલે છે. ‘શંક્રદેવ’ પુસ્તક એ અંથમાળામાં ઉમું પ્રકાશન છે. એના પ્રકાશનને આવકાર આપતાં છું આનંદ અનુભવું છુ. ગુજરાતના પીઠ સાક્ષર ડો. ભોગીલાલ સાંદેસરાએ, આ યુનિવર્સિટીના આમંત્રણુનો સ્વીકાર કરી એક સરસ પુસ્તક લખી આપ્યું તેથી આ અંથમાળાનું ગૌરવ વધ્યું છે. મધ્યકાલીન ભારતમાં ધર્મભાવનાનું જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જન્મેલા સંતો અને લક્તો દારા એક મોટું પુનરુત્થાન આરંભાયું હતું. તુલસી, કખીર, દાઢુ, રવિદાસ, નરસિંહ, મીરાં, નાનક, ચૈતન્ય, તુકારામ વગેરે લક્તો જે ધાર્મિક આંદોલનનાં મોઞ્ચ પર આરોહિત હતા તે પર જ મહાત્મા શંક્રદેવ પણ આરોહિત હતા. ભારતના પૂર્વોત્તર અંચલમાં-આસામમાં- દૈણુવલક્ષિતની આગવી જ્યોત તેમણે જલાવી અને આસામના જનજીવનમાં કૃષ્ણાભક્તિનો મધુર પંથ કંડારી આપ્યો.

શંક્રદેવને જન્મ ઈ. સ. ૧૪૪૬માં ખલ્પુત્રાના દક્ષિણ કિનારા પરના બારદોલા ગામે થયેલો. છેક બાળપણુથી જ તેમનામાં વિરલ જ્ઞાનની ઝંખના જન્મી હતી. તેમના ગુરુએ તેમનામાં કોઈ લોકોત્તર પુરુષની ઝંખી કરી હતી. પાઠ્યશાળામાં વેદ ઉપનિષદ આદિ અનેક મહાન ધર્મઅંથેનું તેમણે પારાયણ કર્યું. પણ અંતે તેમની પરમ શ્રદ્ધા ભાગવદ્ ધર્મમાં હરી. જે કે તેમણે ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વીકાર્યો હતોઃ આત્માતિક સ્વરૂપનો સંસારત્યાગ

તેમને ઈષ્ટ લાગ્યો નહોતો. સંયમ વ્રત તપ અને સહાચાર પર તેમણે મોટો ભાર મૂક્યો. જીવનના મધ્ય તથક્કામાં ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતની યાત્રા તેમણે કરી. યાત્રાને અંતે તેઓ પૂર્ણપણે ભાગવદ્બાળકિતમાં તન્મય બન્યા. ભાગવદ્ ધર્મ એ જ સાચો ધર્મ છે અને શ્રી કૃષ્ણ જ એક માત્ર આરાધ્યદેવ છે એવી દફ નિશ્ચલ પ્રતીતિ તેમના અંતરમાં જન્મી. આવી ભક્તિના માધ્યમ દ્વારા આસામના ધાર્મિક સાંસ્કૃતિક જીવનમાં તેમણે કાંતિ કરી. એ સમયે તાંત્રિક માર્ગમાં પેદા થયેલી ધૂણાજનક વિકૃતિઓ સામે તેમણે વિશુદ્ધ કર્યો. એ જ રીતે સંસ્કૃતની ધર્મભાવનાને એ સમયની આસમિયા ભાષામાં ઉતારી અને તેમાં લાલિત્ય અને માધુર્ય ખિલ્લવ્યાં. અન્ય શિષ્યોની સહાયથી તેમણે આસમિયામાં શ્રોમદ્ ભાગવદ્ ભાષાંતરરૂપે મૂક્યું. તેમના અન્ય ભક્તિઅંથોમાં ‘ભક્તિપ્રઢીપ’ ધણું। જાણ્યું રહ્યો છે. ‘કૃત્તનધોષા’ તેમની વિશિષ્ટ સાહિત્યક ગુણુસમૃદ્ધિ-વાળી કૃતિ છે. એ સિવાય બીજી રૂચનાચો પણ તેમણે કરી છે. એવા એ મહાન ભક્તના જીવનકાર્યનો પરિચય આપતું આ પુસ્તક ગુજરાતના જિજ્ઞાસુ વાચકો માટે પ્રેરણાદ્યપ બની રહેશે એવી આશા છે.

આ તથક્કે પુસ્તકના લેખક ડૉ. લોગિલાલ સાંડેસરાનો, હરિઃ એમ આશ્રમ નડિયાહનો તથા પુસ્તકનું પ્રુદ્વાચન કરી આપનાર ડૉ. બાણુભાઈ દાવલપુરાનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

વદ્લાલવિદ્યાનગર સ્થાપના દિન
તા. ઉ-૩-૧૯૬૨

દિલાવરસિંહ જાડેજા
કુલપતિ
સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી

અનુક્રમ

પ્રકરણ ૧ : આસામ આસામી ભાષા	....	૧-૬
પ્રકરણ ૨ : આસામી ભાષાનું પ્રાચીનતમ સાહિત્ય	....	૭-૮
પ્રકરણ ૩ : વૈષણવ ચુગ અને મહાત્મા શાંકરદેવ	....	૧૦-૪૧
પ્રકરણ ૪ : શાંકરદેવના સમકાળીનો અને અનુગામીઓ ૪૨-૫૨		
પ્રકરણ ૫ : માધવદેવ અને 'નામવોધા'	....	૫૩-૯૮

The sixteenth century was a period of religious upheaval in India. In different parts of the country, religious reformers were anxious to simplify the faith, discourage caste-distinctions and promote brotherhood. In Assam, Shankaradeva was an apostle of Vaishnavism who taught the worship of Shri Krishna, denounced idolatry, sacrificial piety and caste structure of society. His successor and disciple Madhavadeva wrote *Nama Ghosha* which is held in great esteem by his followers. It summarises the teachings of Shankaradeva and is a popular manual of Bhakti-marg or path of devotion. The duty of man is to effect a transformation in his own nature. It is to grow from unrest to serenity—

न ह्यनः परमो लाभेऽदेहिनां ऋस्यतामिह ।
यतो विन्दन्ते परमां शान्तिं नश्यति संसृतिः ॥

(Bhagavat, 11-5-37)

Among the devotees there is no distinction of caste and
नास्ति तेषु जाति-विद्या-रूप-कुल-धर्म-क्रियादि भेदाः ।
colour. They form one family. Narada says—

It is this simple religion of devotion and casteless society
which *Nama Ghosha* proclaims. —Dr. S. Radhakrishnan

भारतमां सोणभी शताधी धार्मिक पुनरुत्थाननो समय हते।
देशना विविध भागोमां धर्मसुधारके धर्मने सरण बनाववा, ज्ञत-पांतना
भेदभावे। दूर करवा अने भातुआवनी वृद्धि करवाने आतुर हता। आसाममां
श करहेव दीषगुव धर्मना एवा एक नेता हता, जेमणे श्रीकृष्णनी उपासनानो
उपदेश आप्ये। तथा मूर्ति पूज्न, यज्ञयागादि अने समाजनां ज्ञातिधनोनो
विरोध कर्ये। एमना उत्तराधिकारी अने शिष्य भाधवहेवे 'नामधोषा'नी
रचना करी छे, जेने शंकरहेवना अनुय.यीओ अति पूजनीय अन्थ गणे छे。
शंकरहेवना उपदेशोनो एमां सारांश छे तथा अक्षितमार्गनुं ए लोक-प्रिय
परिचय-पुस्तक छे। आ, लोकमां भ्रमणु करता भनुयोने अक्षितथा विशेष परम
काल नथी: एथा तेओ परम शान्ति पामे छे अने संसारथी मुक्त थाय छे।

न ह्यतः परमो लाभेऽदेहिनां ऋस्यतामिह ।
यतो विन्दन्ते परमां शान्तिं नश्यति संसृतिः ॥

(भागवत, ११-५-३७)

अक्षितज्ञनोमां ज्ञति, विद्या, इप, कुल, धर्म, क्रिया आदिना लोक
भेद नथी, एम नारहे 'अक्षितसूत्रो'मां क्षेयुं छे।

नास्ति तेषु जाति-विद्या-रूप-कुल-धर्म-क्रियादि भेदाः ।

'नामधोषा' न्यावा सरक अक्षितमार्गनी अने ज्ञातिविहीन समाजनी
घोषणा करे छे।

— डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन

પ્રક્રણુ ૧

આસામ અને આસામી ભાષા

ભારતના ઈશાન ખૂબું આવેલો જે પ્રદેશ આસામ તરીકે ઓળખાય છે તે પુરાણુકાળમાં પ્રાગ્જયોતિષ કહેવાતેં. પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ પ્રદેશ કામરૂપ તરીકે પણ ઓળખાય છે. અભિલેખોમાં કામરૂપનો, જાણવામાં આવેલો, પ્રથમ ઉલ્લેખ સમાટ સમુદ્રગૃસ્તના અલાહાબાદના શિલાલેખમાં (ઇ. સ.નો. ૫૮૮મે. સૈક્રો) છે. પ્રાગ્જયોતિષ અથવા કામરૂપની ભૂગોળનું સ્પષ્ટ નિર્પણું ‘કાલિકાપુરાણુ’ (ઇ.સ.નો. ૧૦મે. સૈક્રો) અને ‘યોગિનીતંત્ર’ (ઇ. સ.નો. ૧૬મે. સૈક્રો)માં છે. આ બંને અન્યો શાક્તસંપ્રદાયના હોઈ એમાં લૌગાલિક ઉપરાંત ધર્મિક ઈતિહાસ પણ છે. ‘યોગિનીતંત્ર’માં કામરૂપની સરહદોનું નીચે પ્રમાણે નિર્પણ છે —

નેપાલસ્ય કાઞ્ચનાદ્રિ. બ્રહ્મપુત્રસ્ય સંગમમ
કરતોયાં સમારમ્ય યાવિત દિક્કરવાસિનીમ् ॥
ઉત્તરસ્યાં કર્જગિરિઃ કરતોયા તુ પશ્ચિમે ।
તીર્થશ્રેષ્ઠા દિક્ષુનદી પૂવસ્યાં ગિરિકન્યકે ॥
દક્ષિણે બ્રહ્મપુત્રસ્ય લક્ષાયાઃ સંગમાવધિ ।
કામરૂપ ઇતિ રૂધ્યાતઃ સર્વશાસ્ત્રેષુ નિશ્ચિતઃ ॥

[નેપાળમાં કાંચનગિરિથી માંડી ખલપુત્રના સંગમ સુધી, કરતોયા નદીથી માંડી દિક્કરવાસિની સુધી, ઉત્તરમાં કંજગિરિ, પશ્ચિમે કરતોયા, પૂર્વમાં દિક્ષુ નદી, દક્ષિણે લક્ષા સાથે ખલપુત્રના સંગમ સુધી; આ (સીમાઓ વર્ણનો) પ્રદેશ સર્વશાસ્ત્રોમાં કામરૂપ તરીકે નિશ્ચિત છે.]

આ સીમાઓ અનુસાર, કુચબિહાર ઉપરાંત ઉત્તર બંગાળના રંગપુર, જલપાઈગુરી અને દિનાજપુરના પ્રદેશોનો સમાવેશ કામરૂપમાં થતો હતો.

આ પ્રાન્તનું ‘આસામ’ એ નામ પ્રમાણુમાં અવ્યાપ્તિન છે. આહોમ અથવા શાન જલતિના આકુમણો, ઇ. સ.ની તેરમી સદીના પ્રારંભમાં ખલપુત્રની ખીણુમાં પ્રવેશ્યા. આહોમ જલતિમાં પ્રચલિત અનુશ્રુતિ પ્રમાણે, પ્રાન્તનું આ નામ ‘અસમ’ (અર્થાત् ‘જેના સમાન ખીજું કોઈ નથી’)

એ શબ્દ ઉપરથી આવેલું છે. એ અનુશ્રુતિ એમ પણ કહે છે કે એમની પહેલાં આ પ્રદેશમાં રહેતી જીતિએ એ તેમને આ નામ આપ્યું હતું, કેમકે આહોમ વિજેતાઓના પરાક્રમથી અને પછી એમના સમતાપૂર્ણ વર્તનથી સ્થાનિક લોકો તેમના પ્રશંસક બન્યા હતા. આસામના જાળીતા વિદાન ડો. બાળીકાન્ત કાક્તી સૂચવે છે કે ‘અસમ’ એ પ્રાચીનતર શબ્દ ‘અચમ’નું પાછળથી થયેલું સંસ્કૃતીકરણ હોય. આહોમ પ્રભની તાઈ લાખામાં ‘ચમ’ એટલે ‘પરાજ્ય પામવો.’ એને પૂર્વીં ‘અ’ લાગતાં ‘અચમ—અસમ’ શબ્દો થયા. એનો અર્થ ‘અપરાજિત’ થાય. વિજેતાનું વિશેષણ કાલકુમે પ્રદેશનું નામ બન્યું. ખીજુ એક વ્યુત્પત્તિ કે અર્થ પણ સૂચવાયો છે. આસામના પહાડી પ્રદેશની યોડો જીતિની ભાષાના અભ્યાસી બેડન—પોવેલે કહ્યું છે કે “‘અસમ’ એ નામ યોડો ભાષાના ‘હુ-કોમ’ શબ્દ ઉપરથી આપ્યું છે, જેનો અર્થ ‘સપાટ પ્રદેશ’ એવો થાય છે.

રામાયણ—મહાભાગ્ત અને પુરાણો અનુસાર, આસામના પ્રાચીનતમ નિવાસીઓમાં નિષાદ, કિરાત, ચીન વગેરે આદિમ જીતિએ હતી, જેમને સામાન્ય રીતે મ્લેચ્છ અને અસુર તરીકે ઓળખવામાં આવતી હતી. ભાષા અને સ્થળનામો આહિનાં વિવિધ પ્રમાણો બતાવે છે કે એ આદિમ નિવાસીએ ઓસ્ટ્રિક કુળની બોલીએ. બોલતા હતા. ઓષ્ટ્રિક બોલનારા લોકો આસામમાં ક્યારે આવવા લાગ્યા એ નિશ્ચિતપણે કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ ઈ. સ. પૂર્વે કેટલીક સદીએ પહેલાં એમના આગમનનો પ્રારંભ થયો હશે. પશ્ચિમ દિશામાંથી આયો આસામમાં પ્રવેશ્યા ત્યાર પહેલાં ઓસ્ટ્રિક ભાષા બોલનારા લોકો આપ્યા હતા, એટલું તો નક્કો છે. ઓસ્ટ્રિક બોલનારા લોકો મેંગોલિયન હતા અને લોકશાસ્ત્રની દર્શિએ આસામના જીવનમાં એમનું પ્રદાન કેટલું એ નિશ્ચિત રૂપે બતાવવું કહીન છે; આસામની કેટલીયે સાંસ્કૃતિક વિધિએ, રીતરિવાને અને સામાજિક અહંકારમાં એ પ્રદાન જોઈ શકાય છે.

આસામ ઉપરનાં એ પછીનાં આકુમણુમાં તિઝેટો—બર્મન બોલીએ બોલનારા લોકો આપ્યા. આ આકુમકોનું મૂળ વાયવ્ય ચીનમાં યાંગ-ત્સે-ક્યાંગ અને હોઓંગ-હો એ બેનદીએ નજીકના પ્રદેશો હતા. ત્યાંથી તેઓ અલ્પપુત્ર, ચીદનીન અને ઈરાવતી નદીઓનાં વહેણુને અનુસરીને ભારત અને અહંકારમાં પ્રવેશ્યા. જેઓ આસામમાં આપ્યા તેઓ ધુખરી પાસે

અભિપુત્રના વળાંકને અનુસરીને આગળ વધ્યા. એમાંથી કેટલાક દર્ક્ષણું તરફ ગયા અને ગારો ટેકરીઓનો તથા હાલ ત્રિપુરા તરીકે આગખાતો પ્રદેશ તેમણે કબજે કર્યો. બીજોએ ઉત્તર કાચારના ઉચ્ચ પ્રેહેશો હાથ કર્યા. વળી એ જૂથમાંના કેટલાકે નાગા ટેકરીઓનો કબજે લીધો. નાગ-જૂથની ભાપાઓ ઐંગ્રેઝી પહાડી જાતિએ એમનામાંથી જિતરી આવી છે. ચીંહ્વીન અને ઈરાવતીના ઉપરવાસમાં જે લડાયક ટોળોએ આવી હતી તે ધીરે ધીરે દક્ષિણ તરફ આગળ વધવા માંડી અને તેમણે લુશાઈમાં, ઢાચારમાં તથા મણિપુર અને નાગા ટેકરીઓના કેટલાક ભાગમાં પણ સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં.

શાન પ્રન્ન સૌ પહેલાં યુનનાનના ધર્તિભાસમાં જણ્ણાય છે; ત્યાંથી એ લોકો ઉત્તર બર્મામાં પ્રવેશ્યા. એમાંની આહેંમ નામે એળખાતી જાતિએ કૃતમા સૈકામાં આસામને પદ્દલિત કર્યું અને બીજી શાન જાતિએ માટે ત્યાં આવવાનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો. આ જાતિએ મુખ્યત્વે આસામના પૂર્વ આગમાં વસે છે.

અભિપુત્રની ખીણુમાં આયો કથારે આવ્યા, એનો ચોક્કસ નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. પણ એટલું નક્કો છે કે તેઓ ઢીક પ્રાચીન સમયમાં કાં તો સફળ આફુમણું હારા કે કાં તો શાન્તિમય વસાહતો હારા ત્યાં સ્થિર થયા હતા. આર્યાવર્ત્ત સાથે આસામના પ્રાચીનતમ સાંસ્કૃતિક અને લશકરી સંપર્કેના ઉલ્લેખો રામાયણ અને મહાભારતમાં મળે છે. આર્ય સંસ્કૃતિ આસામમાં શી રીતે પ્રવેશી અને સ્થિર થઈ, એ સૂચ્યવતાં આખ્યાનો, કથાનકો અને શ્રુતપરંપરાએ એમાં છે. અભિલેખોના પુરાવાએ બતાવે છે કે ખાલ્ણ અને કાયસ્થ જેવા ઉચ્ચ વર્ણના આયો ઈસવી સનના આરંભમાં આસામમાં આવ્યા અને સ્થિર થયા હતા. નિધાનપુરનું તામ્રપત્ર નોંધે છે કે રાજી ભૂતિવર્માએ (ઈ. સ.નો. ૪૩૦ સૌકા) વૈદિક ધર્મ અને વિદ્યાના અધ્યયન માટે વિવિધ ગોત્ર અને વેદશાખાના ખાલ્ણાને બસો. કરતાં વધારે અગ્રહાર દાનમાં આપ્યાં હતાં. (ખાલ્ણાને અધ્યયન-અધ્યાપન માટે દાનમાં અપાયેલ ગામ કે ભૂ ભિ તે અગ્રહાર.) આયોએ પોતાની વસાહતો સ્થાપી, એટલું જ નહિ, પણ અગાઉની સમાજવ્યવસ્થાને ક્ષતિ પહેંચાઓ વિના પૂર્વકાળના નિવાસીઓને આર્ય ધર્મ, વિધિવિધાનો અને ભાપા અપીને વર્ણાશ્રમમાં સમાવી દીધા. અનેક આદિમ જાતિઓનું આર્યકરણ થયું.

દેશનો ભાષાકુય અને સાંસ્કૃતિક છતિહાસ ઘડવામાં ભૂગોળ અગત્યને, ભાગ ભજવે છે. આસામનો નકશો જેતાં આ કથનની સ્પેષ્ટતા થશે. આસામ, એની ત્રણું બાજુઓ, વિલિન્ન જતિઓ અને ભાષાવાળા દેશોથી વીંટળાયેલું છે. એ દેશો પહાડી ધારો—માર્ગેથી જોડાયેલા છે.. એ ધારો પણ એવા છે કે જ્યાં વાહનવ્યવહાર કઢિન નથી. પ્રાચીનતમ સમયથી માંડી આજ સુધી આ ધારો આસામ, બર્મા, તિબેટ, ભૂતાન અને ચીન વચ્ચે વેપાર અને સંસ્કૃતિવિનિમયના માર્ગી તરીકે ઉપયોગમાં આવે છે.

બીજુ અગત્યની ભૌગોલિક હસ્તી તે અલ્પપુત્ર નદી છે. વસ્તુતઃ એ નદી નહિ, પણ નદ છે. આસામના હૃદયભાગમાં એતું પ્રચંડ વહેણું વહે છે. ધણુા પ્રાચીન કાળથી એ આસામની ધોરી નસ છે, એટલું જ નહિ, આસામને બંગાળ અને ભારતના બીજી ભાગો સાથે જોડતો, વહેતો રાજ-માર્ગ છે. અલ્પપુત્રનાં પાણ્ણીએ આસામની ખીણુને ફળદુપ બનાવી છે અને ત્યાંના પાકને વિપુલ અને સમૃદ્ધ બનાવ્યો છે. આસામનો સમગ્ર છતિહાસ અને સંસ્કૃત અનિવાર્યપણું અલ્પપુત્ર સાથે જોડાયેલાં છે.

સંસ્કૃતમાંથી આસામી ભાષાની ઉત્કાન્તિ ડેઠ સાતમા—આઠમા સૈકા જેટલા પ્રાચીન સમયથી શરૂ થઈ હોવાનું કેટલાક વિદ્યાનો માને છે. ગિયર્સનના મત પ્રમાણે, આસામીની સૌથી નિકટની પુરોગામી ભાષા માગધી અપભ્રંશ છે. પૌરસ્ત્ય પ્રાકૃતની સમાન્તર મુખ્ય બોલી માગધી હતી. માગધી વિસ્તારના પૂર્વભાગે બોલાતી બોલી તે પ્રાચ્ય અપભ્રંશ હતી. તે દક્ષિણમાં અને અગ્રિનખ્યાણું પ્રસરી અને અર્વાચીન બંગાળીની પુરોગામી બની. દક્ષિણ તરફ પ્રસરવા ઉપરાંત પ્રાચ્ય અપભ્રંશ ગંગાનદીના ઉત્તર કિનારે, આગળ ને આગળ, પૂર્વ દિશા તરફ પ્રચાર પામી અને આસામની ખીણું સુધી પહેંચી, જ્યાં આસામી ભાષાનું ઝૂપ પામી. માગધી અપભ્રંશની ત્રણું પુત્રીએ ઉડિયા, બંગાળી અને આસામી એની જનમદ્દાત્રી સાથે સમાન ભાવે જોડાયેલી છે” (‘લિંગિવસ્ટિક સર્વે’ એઝ ઈન્ડિયા’, અન્થ ૧, ભાગ ૧, પૃ. ૧૨૫-૨૬).

ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજી પૌરસ્ત્ય માગધીને બોલીએનાં ચાર જૂથમાં વહેંચે છે. એમાંનાં ત્રણ જૂથ પશ્ચિમ બંગાળ, મધ્ય અને પૂર્વ બંગાળ તથા ઓરિસામાં પ્રચારમાં હતાં; ચોથું જૂથ આસામમાં અને જે પ્રદેશો હાલ ઉત્તર બંગાળ તરીકે ઓળખાય છે ત્યાં પ્રચારમાં હતું. ડૉ. બાણ્ણિકાન્ત

કાક્તીએ બતાવ્યું છે કે બંગાળી અને આસામીનો સ્વતંત્ર ભાષાઓપે પૂણું વિકાસ થયો ત્યાર પહેલાંના સમયમાં બોલીઓનાં એવાં જૂથ હતાં, જેને માગધી અપખ્રંશ છહી શકાય. એમાંનું પ્રત્યેક જૂથ, સમય જતાં, અલગ વ્યક્તિત્વ ધરાવતું થયું અને એ રીતે, આસામના સ્વતંત્ર ગજવંશ અને અલગ રાજ્યની સ્થાપના સાથે આસામમાં પ્રચલિત મુખ્ય અપખ્રંશ બોલી એક સ્વતંત્ર ભાષા બની.

હમણું છું તેમ, આસામી ભાષાનાં મૂળ ઈસવી સનના સાતમા-આઠમા સૌડા જેટલા પ્રાચીન કાળમાં જય છે. સાતમા સૌકાના પૂર્વાર્ધમાં એ સમયના આસામના રાજ ભાસ્કરવર્માના નિમંત્રણુથી જણ્ણીતો ચીનો પ્રવાસી અને યાત્રી હુએન-ત્સંગ આસામની મુલાકાતે આવ્યો હતો. પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં તેણું જણાવ્યું છે કે કામર્દપ રાજ્યની ભાષા મધ્ય દેશ(ગંગા-યમુનાના પ્રદેશ)ની ભાષા કરતાં કંઈક જુદી છે. હુએન ત્સંગનો આ ઉલ્લેખ દર્શાવે છે કે સાતમી સઢી સુધીમાં ભારતીય આર્ય (ધન્તો-આર્થન) ભાષા આસામમાં પ્રવેશી ચૂકી હતી અને ત્યાં બોલાતી આર્ય ભાષા મધ્ય દેશમાં બોલાતી માગધી બોલીઓ કરતાં કેટલેક અંશે લિન્ન હતી. પ્રાચીન અલિલેઝોમાં મળતાં સ્થળનામો અને વિશેષનામોમાં પ્રાચીન આસામી ભાષાના કેટલાક નમૂનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આઠમી અને બાર્મી સઢી વચ્ચે સિદ્ધાચારોએ રચેલાં ગીત અને બોધવચનો તથા કષ્ટ અને સરહના ‘દોહાકોશ’ જેવી કૃતિઓને બંગાળી વિદ્ધાનો કેવળ પ્રાચીન બંગાળના નમૂના માને છે. પણ એ કૃતિઓના સૂક્ષ્મ અભ્યાસથી સૂચિત થાય છે તેમજ એમની ભાષા ‘સંધ્યાભાષા’ (‘સંધ્ય ઉપરની ભાષા’) તરીકે ઓળખાય છે, તેથી જણાય છે કે માગધી અપખ્રંશની અંતિમ ભૂમિકા તે રજુ કરે છે, અને એ રીતે નવ્ય ભારતીય આર્ય ભાષાઓના પૈરસ્ત્ય જુથની-બંગાળી, આસામી અને ઉડિયાની-પ્રાચીનતમ ભૂમિકાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. આ કૃતિઓની ભાષાની કેટલીક સ્વરર્થંજનપ્રક્રિયા અને ઇપરચના અવિકલ્પાપે અવર્ચીન આસામીમાં સચ્ચવાઈ છે, એ ડૉ. બાણીકાન્ત કાક્તીએ બતાવ્યું છે.

આપણું અગાઉ જેથું કે ઓસ્ટ્રિક અથવા મોન-પ્રમેર બોલીઓ (જેમાંની એક ખાસી બોલી છે), ચનાઈ-તિથેટન બોલીઓ (બોડે જતિની બોલીઓ) અને આહોમ ભાષા બોલનારી મજાનું મિશ્રણ આસામની જનતામાં થયું હોઈ આસામી ભાષા એ વસ્તુતઃ ભારતીય

આર્થકુળની ભાષા હોવા છતાં પૂર્વેકિત બોલીઓનો ગાઢ પ્રભાવ તેના ઉપર પડ્યો છે. ભાષાના અભ્યાસીઓએ જે આસામી શબ્દોને દેશ્ય ગણી કાઢ્યા છે તેમાંના ધણાનું મૂળ ઓસ્ટ્રિકમાં જણાયું છે. સર્વ ભારતીય આર્થ ભાષાઓમાં આસામી ભાષા જ એવી છે, જેણે સંખ્યાખંડ ઓસ્ટ્રિક અને ધન્દો-તિથેટન ભાષાઓએ અને બોલીઓનો પ્રભાવ જીવ્યો છે.

અલગત, આર્થેતર તરત્વોનો પ્રભાવ એટલો ભારે નથો કે જેથા આસામી ભાષાનું આર્થ બંધારણું બહલાઈ જય. આ ઘટનાનાં ડેટલાંક સ્પષ્ટ ઐતિહાસિક કારણો છે. ભારતની દૂર પૂર્વની સરહદો સુધી જનાર વસાહતીઓ માટે આસામની ખીણ એ રાજમાર્ગ હતી; આને લીધે આસામ બાકીના આર્થ ભારત સાથે અવિચિન્ન સંપર્કમાં હતું, અને તેથી આર્થેતર વલણો કે પ્રભાવને કારણે આસામી ભાષાના ભારતીય આર્થ બંધારણું ઉપર ડેઝ અસર થઈ નહિ. પછી, ઈ.સ.ની ૧૩મી સદી આસપાસ મુખ્યત્વે સંસ્કૃતની ભૂમિકા ઉપર રચાયેલી શિષ્ટ આસામી સાહિત્યરચનાનો પ્રારંભ થયો અને પરિણામે ભાષામાં આર્થેતર ઇન્ડ્રો-પ્રયોગો અને વાક્યરચનાનો પ્રતિકાર થયો. બ્રાહ્મીમાંથા નિષ્પત્ત થયેલી, સમસ્ત આર્થ ભારતમાં પ્રયોજની ગુમકાલીન લિપિમાંથી કુમે કુમે આસામી લિપિનો પણ ઉદ્ય થયો.

આસામી ભાષાનું શબ્દભંડાળ મેાટે ભાગે સંસ્કૃતમાંથી જીતરી આવેલું છે અને એની ઇપરચના પણ મુખ્યત્વે સંસ્કૃત વ્યાકરણુને આલારી છે. જે કે બોલાતી ભાષામાં મૂળ સંસ્કૃત શબ્દો એણા પ્રયોજન્ય છે, અને તેમનું સ્થાન તદ્દભવ અને અર્ધતદ્દભવ શબ્દો લે છે. વળી આસામી એક જીવંત ભાષા હોઈ ખીજુ ભારતીય આર્થ ભાષાઓમાંથી ધણા શબ્દો તેણે સ્વીકાર્ય છે. ખાસ કરીને વહીવટી અને કાયદાની પરિભાષાના ફારસી અને અગ્રભી શબ્દો પણ તેણે લીધા છે. ભારતમાં અંગ્રેજ રાજ્ય સ્થપાયા પદ્ધી, અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં બન્યું છે તેમ, આસામીમાં અનેક અંગ્રેજ શબ્દો. મૂળ કે તદ્દભવ ઇપે દાખલ થયા છે. નવા નવા શબ્દો અને પ્રયોગો આત્મસાત્ કરવા એ પ્રત્યેક જીવંત ભાષાનું લક્ષ્ય છે અને ઉપર્યુક્ત તરત્વોએ આસામી ભાષાને પણ સમૃદ્ધ અને વિકસિત કરવામાં ફાળા આપ્યો છે.

પ્રકરણ ૨

આસામી ભાષાનું પ્રાચીનતમ સાહિત્ય

આસામ ઉપર મુસ્લિમ આક્રમણ ઈ. સ.ની તેરમી સદીમાં થયું હતું. ગુવાહારી પાસેના એક ખડક ઉપરના શિલાલેખમાંથી જગ્ણાથ છે કે ઈ. સ. ૧૨૦૫માં કામરૂપ ઉપરના તુરુણેના હુમલાને નિષ્ઠળ બનાવવામાં આવ્યો હતો. આસામના મહારાજ અને મુહુમદ બ્રિંગ્ટનાર જિલ્લા વચ્ચેના યુદ્ધનો આ ઉલ્લેખ છે, એમ અલ્યાસીએ માને છે; મુસ્લિમ તવારીખકાર મિનહાજ ઉસ્-સિરાજના કથન મુજબ, બ્રિંગ્ટનાર જિલ્લાએ તિથેટ ઉપરની ચઢાઈમાંથી પાછા વળતાં આસામ ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું. ઈ. સ. ૧૨૨૭માં લખણાવતીના જ્યાસુદ્દીન ઈવાને કામરૂપ જીતવાનો નિષ્ઠળ પ્રયત્ન કર્યો હતો. ૧૨૫૭માં બ્રિંગ્ટના યુદ્ધાક પુન્નીખણાને કામરૂપ ઉપર હુમલો કર્યો હતો, પણ એનો લારે પરાજ્ય થયે! હતો અને એનું સૈન્ય નાશ પામ્યું હતું. કામરૂપ ઉપર મુહુમદશાહની ચઢાઈનું પરિણામ પણ મુસ્લિમ લશ્કરના વિનાશમાં આવ્યું હતું.

એક પછી એક થયેલાં સંખ્યાબંધ મુસ્લિમ આક્રમણો જે કે નિષ્ઠળ ગયાં હતાં, તો પણ એને લીધે કામરૂપ રાજ્યના પાયા હચ્ચમચી ગયા અને ધીરે ધીરે એ રાજ્ય વિશૂંખલ થયું. બરાબર એ સમયમાં શાન જતિના આક્રમકો ઈશાન ખૂણ્યોથી આસામમાં પ્રવેશ્યા. આ બધાં કારણે રાજકુટીય મતભેદો વધ્યા અને અનેક નાનાં નાનાં રાજ્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. શાન આક્રમકોની એક પેટાન્ચિત્ત આહેમના આગેવાનોએ કામરૂપનો પૂર્વલાગ્ન જીતી લીધો. (ઇ. સ. ૧૨૧૫) અને તેમણે હાલના જેરહાટ પાસે પોતાનું પાટનગર સ્થાપ્યું. તિથેટા-બર્મન જતિની એક શાખા કચારી લેકો; જેએ પ્રાગ્-ઈતિહાસકાળમાં આસામ આવ્યા હતા, તેમણે ખલ્પુત્રના દક્ષિણ કિનારે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપી હાલના દીમાપુરમાં રાજ્યધાની કરી હતી. કામરૂપનું પ્રાચીન મહારાજ્ય એક નાનો પ્રદેશ બની ગયું, જેની સીમા દૂર પશ્ચિમે કરતોયા નદી સુધી હતી અને જેમાં હાલના રંગપુર, કુચબિહાર, ગોપાલપરા અને કામરૂપનો સમાવેશ થતો હતો. સીમાએ સંકુચિત બની જતાં એનું પ્રાચીન નામ કામરૂપ બદલાઈને કરતા થઈ

અથું; ને કે મુસ્લિમ તવારીખકારો આ બંને નામો એકાર્થી ગણે છે. આ રાજ્યનું પાટનગર કમતાપુર હતું, જે હાલના કુચબિહારથી આશરે અરાદ માર્છલ દૂર હતું.

કામતાનો એક વિદ્યાગ્રેમી અને પરાક્રમી રાજુ દુર્લભનારાયણું હતો; પ્રાયઃ તે ઈ.સ.ના તેરમા સૌકાના અંતમાં રાજ્ય કરતો હતો. વિદ્યાનો અને કવિઓનો તે મોટા આશ્રયદાતા હતો. એના દરખારમાં આસામી ભાષાના સાહિત્યને પ્રથમ વાર રાજ્યાશ્રય મળ્યો. કવિઓને સ્વભાવામાં લખવાને તે ઉત્તોજન આપતો. એના એક દરખારી કવિ વિદ્રોહિ હરિવરે ‘બધુવાહન યુદ્ધ’ અને ‘લવ—કુશ યુદ્ધ’ એ એ કાવ્યો રચ્યાં છે. આ બંને કાવ્યો જૈમિનીય મહાભારતને આધારે લખાયાં છે, પણ તે મૂળના ભાષાના નહિ, પરંતુ સ્વતંત્ર રચનાઓ છે.

હરિવરના એક સમકાલીન કવિ હેમ સરસ્વતી હતા. તેમણે ‘પ્રહલાદચરિત’ રચ્યું છે અને એમાં પોતાના આશ્રયદાતા દુર્લભનારાયણની પ્રશંસા કરી છે. એનું ‘હરગૌરીસંવાદ’ ૬૦૦ કઠીનું વિસ્તૃત કાવ્ય છે અને એ સમયે ઢીક લોકપ્રિય થયું હતું.

કામતાના રાજ્યાનોનો આશ્રય મેળવનાર ખીજ એ પ્રસિદ્ધ કવિઓ કવિરતન સરસ્વતી અને દુદ્ધનદ્દલી હતા. કવિરતન સરસ્વતીએ ‘જ્યદ્રથ વધ’ અને દુદ્ધ નદીએ ‘સાત્યકિ—મવેશ’ એ કાવ્યો રચ્યાં છે. બંનેનું વસ્તુ મહાભારતમાંથી લેવાયું છે.

લગભગ એ જ સમયમાં ખીજું એક વિદ્યાકેન્દ્ર અત્યારના નવગાંદ જિલ્લામાં કચરી રાજ્યાના પાટનગરમાં જિલ્લું થયું હતું. કચરી રાજ્ય મહામાણિક્યના (ઈ.સ.ના ચૈદમા સૌકા આસપાસ) ઉત્તોજનથી આસામમાં વૈષણવ યુગ પહેલાંના મહત્તમ કવિ માધવ કન્દલીએ સમસ્ત વાદ્ભૂકિ રામાયણનો આસામી કવિતામાં સારોદ્ધાર કર્યો. ખોલચાલની આસામી ભાષાને તેણે સાહિત્યક સ્વરૂપ આપ્યું. મહાત્મા શંકરદેવ, જેમણે પછીના સૌકામાં આસામી સાહિત્યને પોતાનાં જીવન અને કાર્ય દારા અત્યંત ભાવપૂર્ણ સ્વરૂપ આપ્યું, તેઓ માધવ કન્દલીની રચનાઓ પ્રત્યે માનભાવથી જોતા હતા. આ કારણે માધવ કન્દલી ‘કવિરાજ કન્દલી’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. માધવ કન્દલીનું રામાયણ ભારતીય આર્થિકાભાષાઓમાં સૌથી પ્રાચીન છે. હિન્દી, બંગાળી, ગુજરાતી, ગુજરાતી આડિમાં રામાયણનાં પદ્ધ રૂપાન્તરો એ પછી થયાં.

માધવ કન્દળીના નામે ચઢેલી બીજી કાવ્યકૃતિ ‘દેવજિત’ છે. એમાં કવિએ અન્ય હેવાની તુલનાએ કૃષ્ણ અને વિષણુના અન્ય અવતારોની સરસાઈ સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

રામાયણુ ઉપર કામ કરનાર ખીને કવિ દુગ્યબર નામે હતો. ઈ. સ.ની ૧૬માં સદીમાં કયારેક, એના આશ્રયદાતા, કામતાનરેશ વિશ્વસિંહના રાજ્યકાળમાં તે નીલાચલ પર્વતમાં રહેતો હતો. રામાયણુના કેટલાક સર્ગ, દુગ્યબરે મનોરમ પદમાં ઉતાર્યા છે. કન્દળીના રામાયણુથી તે પરિચિત હતો અને ‘ગીત-રામાયણુ’માં કન્દળીના કેટલાંક પદો તેણું, સંગીતને અનુકૂળ બનાવવા સારુ, કેટલાક ફેરફાર સાથે વણી લીધાં છે.

આસામની પ્રજનમાં આર્ય, મોન-ખેર, તિથેટા-ખર્મન, તાઈ અથવા શાન ભાષાઓ બોલનાર લોકોનાં વિલિન્ન સાંસ્કૃતિક તરવે એકતા પામ્યાં છે. પરિણામે આર્યેતર પ્રજના રિવાન્ને, રિઠિઓ, માન્યતાઓ, લોકધર્મો પ્રાંપરાગત અનુશ્રુતિઓ અને લોકકથાઓનું આર્યિપાન્તર થયું છે અને આર્યેતર દેવતાઓ આર્ય દેવસમૂહમાં સમાવિષ્ટ થયા છે. આવો એક લોકધર્મ નાગપૂજનો છે. આસામના લોકો નાગને મનસાદેવી તરીકે પૂજે છે. મનસાદેવીની કથાઓ વણુવતાં અને એની સ્તુતિ કરતાં અનેક કાવ્યો રચાયાં છે. આજે પણ મનસાદેવીની પૂજ પ્રસંગે તે ગવાય છે.

મનસાદેવી વિષેનું કથાકાવ્ય રચનાર કાલકુમે પહેલો કવિ મનકર છે. પંદ્રમા સૈકાને અંતે તે થઈ ગયો. રામાયણુનો કેટલોક ભાગ કવિતામાં ઉતારનાર દુગ્યબરે પણ મનસા વિષે ક્ષયું છે. મનસાના કથાનક વિષે-ચાંદસોદાગર અને બેહુલાની કથા, જેમાં મનસાદેવીનો મહિમા ગવાયો છે તે વિષે-મનોરમ કથાકાવ્ય રચનાર સૌથી પ્રસિદ્ધ કવિ નરનારાયણુદેવ છે. એની ગુણુવત્તાને કારણું એ ‘સુકવિ’ તરીકે વિખ્યાત છે. દરંગીરાજ્યના રાજ્યનારાયણુના દરબારી કવિ તરીકે પ્રાયઃ સત્તરમા સૌકામાં તેણું પોતાની રચનાઓ કરી હતી.

પ્રકરણ ઉ

તૌણુવ યુગ અને મહાત્મા શંકરહેવ

ઈસવી સનનો પંદ્રમો અને સોળમો સીકો એ આપણું દેશમાં ધાર્મિક પુનરુત્થાનનો અને ધર્મ—કુધારણાનો યુગ છે. દેશમાં મુસ્લિમ શાસનની સ્થાપના થઈ તે સાથે એવા ધાર્મિક નેતાઓ—સંતો પેદા થયા જેમણે રાજ્યકર્તાઓનો પ્રત્યક્ષ પ્રતિકાર કર્યા વિના બહુજનસમાજને સાંસ્કૃતિક આત્મરક્ષણની શાન્ત શક્તિ એમના માનવ સમાનતાના ઉપરેશો પ્રવચનો, ક્રીતનો, લક્ષ્મિતરીતો અને ભજનો તથા આખ્યાનાહિ દારા આપી.

ગુજરાતમાં નરસિંહ અને મીરાં, પંજાબમાં ચુડુ નાનક, બંગાળમાં મહાત્મા ચૈતન્યહેવ, આસામમાં શંકરહેવ અને માધવહેવ, ઉત્તર પ્રદેશમાં સંત કખીર, હાદુ, મહાત્મા તુલસીદાસ અને રવિદાસ, મહારાષ્ટ્રમાં તુકારામ—એ તો ઉદાહરણ રૂપ થોડાંક નામો છે.

અહીં આપણે વિશેષ ભાવે આસામની વાત કરીએ. સોળમી સદીમાં આસામમાં બે મેટી રાજ્યસત્તાઓનો એક સાથે ઉદ્ય થયો—કોચ અને આહોમ—અલાઉદીન હુસેનશાહે અગાઉના કમતાપુરના રાજ્યનો. ઈ.સ. ૧૪૮૮ આસપાસ નાશ કર્યો હતો. પણ અંધાધુંધીના દૂંકા સમય બાદ એ વિનાશની ભસ્મમાંથી એક નવું રાજ્ય પેદા થયું. કોચ જાતના મુખ્યા વિશ્વસિંહે ઈ. સ. ૧૫૧૫ આસપાસ આ નવીન રાજ્ય સ્થાપ્યું, એનું પાટનગર કોચ—ઘેઠાર (અવાચીન કુચબિંહાર) હતું. વિશ્વસિંહનો પુત્ર અને ઉત્તરાધકારી નરનારાયણું કોચ જાતનો સોથી પરાક્રમી અને વેખ્યાત રાજકૃતા હતો. નરનારાયણું વારાણસીમાં શિક્ષણ લીધું હતું અને સંસ્કૃત ભાષા અને શાસ્ત્રોમાં એ નિષ્ણાત હતો. નરનારાયણું અને એના ભાઈ શુક્લધ્વજ અથવા ચિકારાયે વારાણસી અને બોજ વિદ્યાકેન્દ્રોના વિદ્યાન પ્રાલણું કોચ દરખારમાં નિમંત્રણ આપ્યું હતું. બંને ભાઈઓએ હિન્દુ ધર્મને વિવિધ રીતે અનુમોદન આપ્યું, વિદ્યા અને વિદ્યાનેને આશ્રય આપ્યો અને પ્રજનું સાંસ્કારિક ધોરણું જાંચું લાવવાને ભારે પ્રયત્નો કર્યો. નરનારાયણુના સમયમાં અંગ્રેજ મુસાફર

રાદ્ધિક્રિયે કોચ રાજ્યની મુલાકાત લીધી હતી. આસામમાં ચાલતી પશુઓ માટે રૂગ્ણુશાળાએનો અને આસામની પ્રજના હિંસા પ્રત્યેના અણુગમાનો તે માનપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે મહાન વૈષ્ણવ સંત-કર્વ શંકરદેવ અને તેમના શિષ્યોને નરનારાયણે પોતાના દરબારમાં નિમંત્રણ આપ્યું હતું તથા એસને ઉત્તાર દાન આપ્યાં હતાં. નરનારાયણે શંકરદેવના શિષ્ય થવાની ધર્મા વ્યક્ત કરી હતી, પણ શંકરદેવે પ્રજપાલક રાજને શિષ્ય બનાવવાની ના કહી હતી. નરનારાયણ-દેવના લાઈ ચિલારાયનું લગ્ન શંકરદેવની ભત્રીજી કમલપ્રિયા સાથે થયું હતું. આ લગ્નસંબંધને પરિણામે કોચ રાજ્યમાં વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રસારને સારો વેગ મળ્યો હતો.

આ જ સમયમાં આહોમ જતિ આસામના પૂર્વભાગમાં પોતાની સત્તા મજબૂત બનાવતી હતી. આહોમ રાજ સુહુંગમુંગ અથવા દિહિંગિયરાજે (ઇ. સ. ૧૪૮૭-૧૫૧૮) ચુટિયા જતિનું રાજ્ય, જે તેના પાઠનગર સહિયાની આસપાસ પથરાએલું હતું, તે ક્ષયને ક્ષ્યું. વળી એ રાજએ દિમાપુરમાં સત્તા જમાવીને રહેલી કચરી જતિના મુખ્યાએને ત્યાંથી હાંકી ટાઢ્યા અને અલપુત્રના ઉત્તર કિનારે સ્થિર થયેલા લુયાં જતિના સરહારોને તાએ કર્યા. સુહુંગમુંગે કોચ રાજવી વિશ્વસિંહ સાથે મિત્રતા કરી અને વિશ્વસિંહ ૧૫૩૭માં એનો મહેમાન થયો. આહોમ રાજવીએમાંથી સુહુંગમુંગ પહેલો જ એવો રાજ હતો, જેણે સ્વર્ગનારાયણ એવું હિન્દુ નામ ધારણ કર્યું હતું અને હિન્દુ જીવનરીતિનો સ્વોકાર કર્યો હતો. આસામના મહાન સંત, ચિન્તક, કર્વ અને સમાજસુધારક શંકરદેવનો જન્મ સ્વર્ગનારાયણના સમયમાં થયો હતો!. આસામના ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક જીવન ઉપર વૈષ્ણવ પુનરુજ્જવને જાતો પ્રભાવ પણું પણ આ સમયમાં.

શંકરદેવ (ઇ. સ. ૧૪૪૮-૧૫૬૮)નો જન્મ અલપુત્રના દક્ષિણ કિનારે બારદોવા નામે ગામમાં થયો હતો, જે આજછાલ અલિપુખરી તરીકે એળખાય છે. આ ગામ ડાલના નવગાંવથી આશરે સોળ માઈલ દૂર આવેલું છે. એક અણાહણ કુટુંબમાં, શિરોમણિ-બરા-લુયાં કુસુમવરને ઘેર શંકરદેવ જન્મ્યા હતા. લુયાં લોડો સમૃદ્ધ અને પ્રભાવશાળી જમીનદારો હતા અને રાજક્તાએ તેમને કેટલાક અધિકારો આપ્યા હતા. શંકરદેવના પિતા ‘શિરોમણિ’ લુયાં કહેવાતા હતા, કેમકે લુયાંમાં તેઓ મુખ્યા હતા. શંકરદેવની ભાતાનું નામ સત્યસંધા હતું. શંકરદેવ માત્ર ત્રણ દિવસના શંકરદેવની ભાતાનું

હતા ત્યારે તેમની માતાનું અવસાન થયું હતું, અને એમની પિતામહી ઐરસુતીએ એમને ઉછેર્યા હતા. બાર વર્ષની વધુ સુધી વનમાં રખડવું અને પક્ષીએ વગેરે પકડવાં એ શાંકરહેવની પ્રિય રમત હતી. પણ એમની આ પ્રકારની કોડાએ નેઈ એમની પિતામહી ચિન્તિત થઈ અને તેણું પૂર્વનેનાં ગૌરવમય કાર્યો અને એમની વિદ્યાપ્રિયા અને વિદ્ધતા નર્ખ શાંકરહેવનું ધ્યાન દોયું. પિતામહીની પ્રેરણાથી, મહેન્દ્ર કન્દકી નામે વ્યુતપન્ન સંસ્કૃત વિદ્ધાન ધ્વારા ચક્ષાવાતી ગામની પાઠશાલામાં શાંકરહેવ દાખલ થયા.

શાંકરહેવના શુરૂ એમની પ્રતિભાથી અત્યારે પ્રભાવિત થયા હતા. કિંવદ્દન્તી એવી છે કે અધ્યયનનો થાક ઉત્તારવા માટે એક વાર શાંકરહેવ પાઠશાળાના પ્રાંગણુમાં જીંઘી ગયા હતા. એ સમયે શુરૂએ નેયું હેઠળ શાંકરહેવને તડકામાંથી બચાવવા માટે એક નાગે તેમના માથા ઉપર ઝેણું ધરી હતી; શુરૂને નેઈને સર્પ ચાદ્યો ગયો. આ ઉપરથી ગુરુએ અનુમાન કર્યું કે શાંકરહેવ ડેઝ મહાપુરુષ છે. તેમણે સર્વ વિદ્યાથીંએને આજ્ઞા કરી કે આ વિદ્યાથીંને ‘શાંકર’ નહિં, પણ ‘શાંકરહેવ’ સંબોધન કરવું, અને પાઠશાળામાં વિદ્યાથીંએ દ્વારા કરાતાં સેવા—કામકાજ એમની પાસે કરાવવાં નહિં, કેમ કે એ પોતે જ સેવ્ય છે.

પાઠશાળામાં શાંકરહેવે ચારે વેદ, ઉપનિષદ, રામાયણ મહાભારત અને પુરાણા, વૈષ્ણવ સંહિતાએ, તંત્રશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ તથા યોગનો અસ્થાસ કર્યો. પણ શાંકરહેવ ઉપર ભાગવતે ઉપરેશલી ભક્તિનો તથા યોગનો ભારે પ્રભાવ પદ્ધો. કિશોર અને તરુણ વધુમાં એમણે યોગાભ્યાસ પણ કર્યો હતો.

શાંકરહેવે બાળીસ વર્ષની વધે વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કર્યો. તેમની ધર્યા આધ્યાત્મિક જીવન વ્યતીત કરવાની હતી, પણ એમની ધર્યા વિરુદ્ધ એમના પૂર્વનેની ‘શરેભાણ્ય ભૂયાં’ની જવાબદારી એમને સોંપવામાં આવી. એ જ અરસામાં હરીવગિરિ કાયસ્થની કન્યા સૂર્ય વતી સાથે એમનું લગ્ન થયું. શાસક તેમ જ ગૃહસ્થ હોવા હતાં શાંકરહેવનું વિદ્યાધ્યયન ચાલુ હતું. લગ્નનાં ત્રણુ વર્ષ પછી તેમને ત્યાં એક કન્યાનો જન્મ થયો, જેનું નામ ‘મનુ’ અથવા ‘હરિપ્રિયા’ રાખવામાં આવ્યું. એ પછી એક વર્ષ બાદ સૂર્ય વતીનું અવસાન થયું. લગ્નાં એ અરસામાં શાંકરહેવના

પિતા કુસુમવરનું અવસાન થયું. એ પછી તુરત તેઓ તીર્થયાત્રાએ જવા છંચતા હતા, પણ બાકું કન્યાને કારણે એ બની શક્યું નહિં. હરિ નામે કાયસ્થ યુવક સાથે કન્યાનું લગ્ન કર્યા પછી, ઈ. સ. ૧૪૪૮માં શાંકરદેવ લાંખી તીર્થયાત્રાએ જિપણ્યા. એમના ગુરુ મહેન્દ્ર કન્દળી સમેત આ તીર્થયાત્રામાં તેમની સાથે સત્તર સાથીઓ હતા. ભુયાં શાસનનો ભાર તેમણે જ્યાંત દલાઈ અને માધવ દલાઈને સોંપ્યો. તથા ગૃહબ્યવસ્થાનો ભાર પોતાના જમાઈ હરિને સોંપ્યો.

શાંકરદેવના શિષ્યો અને અનુયાયીઓએ એમની જે જીવનકથાઓ લખી છે, તેમાં આ તીર્થયાત્રાનું વિગતવાર વર્ણન છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતનાં લગભગ બધાં પવિત્ર સ્થાનો, મન્દિરો અને તીર્થોની તેમણે યાત્રા કરી. એમાં ગયા, જગન્નાથપુરી, વૃન્દાવન. મથુરા, કાશી, પ્રયાગ, સીતાકુંડ, વરાહકુંડ, અયોધ્યા, બદરિકાશ્રમ, દ્વારકા આદિનો સમાવેશ થાય છે. આ તીર્થસ્થાનોમાં વૈષ્ણવ ધર્મના જુદા જુદા સંપ્રદાયોના વિદ્ધાનો, સાધુઓ અને ઉપદેશકોના સંપર્કમાં તેઓ આપ્યા તથા એમની સાથે ધર્મશાસ્ત્રવિષયક અનેક ચર્ચાઓ કરી. આ બધા વાદો અને ચર્ચાઓનો શાંકરદેવના ચિત્ત ઉપર વિવિધ રીતે પ્રભાવ પહોંચો અને પાછળથી આસામમાં વૈષ્ણવ અદ્ધિતનો સ્કોત તેમની દ્વારા શરૂ થયો, જે પાછળથી પ્રવાહ બન્યો—એના મૂળ એ ધર્મચર્ચાઓમાં જોઈ શકાય છે. બાર વર્ષ સુધી તીર્થયાત્રા અને દેશદર્શન કરી અને વૈષ્ણવ દર્શન, એની વિવિધ શાખાઓ, એના મૂલ અન્યો, વિધિવિધાનો અને વૈષ્ણવ ધર્મસ્થાનોની વ્યવસ્થાનો વ્યવહાર આ બધું જોઈને તેઓ આસામ પાછા ઇન્દ્રી.

શાંકરદેવ વૈષ્ણવ ધર્મથી પૂર્ણતયા પ્રભાવિત થયા હતા અને ઉત્તર પ્રદેશમાં જે અદ્ધિત્ત્વોત્ત પ્રગટ થયો હતો એને તેઓ આસામમાં પ્રવાહિત કરવા છંચતા હતા. પેતાનું જીવન અદ્ધિત્તકાર્યને અપ્રેર્ણ કરવાનો તેમનો નિશ્ચય હતો; પણ સંબંધીઓના આગ્રહથી તેમણે પુનઃ ૪૮ વર્ષની વયે કાલિકા ભુયાંની પુત્રી કાલિન્દી સાથે લગ્ન કર્યું (ઇ. સ. ૧૪૫૭). પરંતુ તેમણે શિરોમણુ ભુયાંપદનો ભાર સ્વીકાર્યો નહિં અને પોતાના પૈતૃક ધરની પાસે એક દેવગૃહ સ્થાપિત કર્યું, જ્યાં તેઓ અધ્યયન, ભજન અને સત્તસંગની પ્રવૃત્તિ કરતા અને કરાવતા હતા. આસામમાં વૈષ્ણવ આનંદોદાનની સબળ ભૂમિકા આ સમયે તેઓ તૌથાર કરતા હતા.

શ્રીધરસ્વામીની ટીકા સહિત ભાગવતના અધ્યયનની તેચોં પ્રતીક્ષા કરતા હતા. ખજાનંદ સ્વામીના શિષ્ય તિરફુતનિવાસી જગદીશમિશ્ર પ્રસ્તુત ટીકા સહિત ભાગવત સંપૂર્ણતથા શંકરદેવને સંભળાવ્યું અને સમજાવ્યું. આ ડોઈ ઋણાનુભંધ હશે, કેમ એ પછી ટૂંક સમયમાં જગદીશમિશ્રનું અવસાન થયું.

શંકરદેવના પ્રાચીન ચરિત્રકારો — ‘કથાગુરુચરિત’ નામે એ લિન્ન કૃતિઓના ક્રતાઓ — રામાનંદ દ્વિજ અને દિવ્યારિ ઠાકુર લખે છે કે ભાગવતના જીંડા મનન અને અધ્યાપન પછી શંકરદેવ એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે ભાગવત ધર્મ એકમાત્ર ધર્મ અને શ્રીકૃષ્ણ (એમના વિવિધ અવતારોમાં) એક માત્ર આરાધ્ય દેવ છે. એ સંદેશ બહુજનસમાજમાં પહોંચાડવા માટે તેઓ કટિબદ્ધ થયા અને એ માટે ‘કોર્ત્નનવોષા’ની તેમણે રચના કરી.

ધર્મસુધારક તરીકે અને અક્રિત માર્ગના સક્રિય ગાયક તરીકે શંકરદેવનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. ત્યાં સુધી આસામમાં શાકત અને તાંત્રિક માર્ગનું પ્રાબલ્ય હતું. શંકરદેવના પૂર્વને બધા શાકત હતા, અને એમાંના એકનું નામ હેવીદાસ હતું તે હેવી અથવા શક્તિની અક્રિતિને કારણે. શંકરદેવના મુખ્ય શિષ્ય માધવદેવ અને એ સમયના એક વૈષણવ સંત ભદ્રદેવ બંને વૈષણવ થયા તે પહેલાં શાકત હતા. યુવાહાટીના પરિસરમાં આવેલું કામાખ્યાનું મન્દિર આસામમાં શક્તિસંપ્રદાયનું સૌથી મોટું કેન્દ્ર છે, અને ત્યાં પાણ્ણવિશ્વા યોનિની પૂજન થાય છે અને મન્દિર માસમાં ચાર દિવસ બંધ રહે છે. સદિયામાં તામેશ્વરીનું મન્દિર, દુખીમાં પરિણારેશ્વરનું મન્દિર અને દેરગાંવમાં મહાદેવ મન્દિર એ શક્તિપૂજનાં કેન્દ્રો છે અને ત્યાંથી આસામના સંસાર ઉપર, પુરોણિત વર્ગ ઉપર, સમાજના વિવિધ દરજાના મનુષ્યો ઉપર શાકત ધર્મનો પ્રભાવ ફેલાતો હતો. પૂર્વકાલીન ધતિહાસના કુમે આદિમ જનિતિઓના ધાર્મિક રિવાને અને વિધિવિધાનો શાકત પૂજાવિધિમાં આત્મસાત્ર કરવામાં આવ્યાં હતાં અને એમાંથી એક વિલક્ષણ તેમજ રસપ્રદ તંત્રમાર્ગનો ઉદ્ભબ થયો હતો. શંકરદેવના જી-મ પૂર્વે સૈકાચ્ચે! પહેલાંથી કેટલીક ધ્યાનાજનક વિકૃતિઓ સાથે તાંત્રિક પૂજાવિધિઓ પ્રચારમાં હતી. તાંત્રિક પૂજાવિધિમાં નરભલિનો પણ સમાવેશ થતો હતો. જદુ, મંત્ર અને ખીજાં રહસ્યમય અને ગુલ્ફ વિધાનોને મોક્ષપ્રાપ્તિનો માર્ગ ગણ્યવામાં

આવતાં મોદ્દુમાર્ગના સાધન તરીકે તાંત્રિક પૂજનું કંઈ મૂલ્ય હોય કે ન હોય, પણ અને પરિણામે નૈતિક અધઃપતન, સામાજિક ભણ્ટાચાર, વિકૃતિ અને અશ્લીલતાનો માર્ગ ખુલ્લો થયો હતો.

તીર્થયાત્રાથી પરત આવ્યા પછી શાંકરદેવે શાક્ત પૂજ અને તાંત્રિક વિધિઓ સામે વિશ્રબ્દ આરંભ્યો. તત્કાલીન શાક્તસંપ્રદાયની પૂજાપદ્ધતિ અને વિધિઓ સામે શાંકરદેવ પરાક્રમપૂર્વીક જિલા રહ્યા અને તાંત્રમાર્ગના અનુયાયીઓ દ્વારા જિલ્લી કરાતી મુશ્કેલીઓ તેમણે સહન કરી. વૈદિક યજો અને વેદવાર્ણિત વિવિધ હેવદેવીઓની પૂજનો પણ તેમણે વિરોધ કર્યો અને એક ઈશ્વર વિષણુ અથવા કૃષ્ણની ઉપાસનાનો પ્રચાર કર્યો તથા આ નવા સંપ્રદાયને ‘એકશરણું નામ ધર્મ’ એવું નામ આપ્યું; એક ઈશ્વરની શરણાગતિનો તેમણે ઐધ કર્યો; આ એક ઈશ્વર તે વિષણુ અથવા નારાયણ, જે યુગે યુગે વિવિધ અવતારોમાં પ્રગટ થાય છે, શાંકરદેવને સૌથી પ્રિય અવતાર તે કૃષ્ણ છે. તેઓ કહે છે : “એક ઈશ્વર છે, એક ભક્તિ છે; એક સિવાય ભીજું કંઈ નથી”

સંપૂર્ણ શરણાગતિ એ શાંકરદેવના ઉપદેશનું સારતત્ત્વ છે, અને તેઓ અને તેમના અનુયાયીઓ શરણાગતિ ઉપર સૌથી વધુ ભાર મૂકે છે. શાંકરદેવની એકશરણીય ધર્મભાવનામાં અન્ય દેવો અને દેવીઓની પૂજનો સર્વથા નિષેધ છે. તેઓ પોતે એક સ્થળે કહે છે કે “વૈષ્ણવે ખીજ કોઈ દેવના મન્દિરે પૂજ કરવી નહિ તેમ ખીજ કોઈ દેવને અર્પણ કરાયેલો પ્રસાદ લેવો નહિ. આવી ચંચળતાથી ભક્તિ દૂષિત થાય છે.”

શાંકરદેવે ભાગવતનું ભાષાન્તર કયું છે; એમાં ભાગવતના નિર્મનોક્ત શલોકોમાં, શ્રીકૃષ્ણના શબ્દોમાં, ભક્તિનો ભહિમા વર્ણાવ્યો છે : “લોકો ભાગવતનો અર્થ પોતાને મનક્રાવતો કરે છે. ભક્તિ સિવાય ખીજ સર્વ માટેનો આધાર તેઓ ભાગવતમાંથી ખોળો કાઢે છે. કેટલાક બતાવે છે કે વેદોમાં વિધિવિધાનો, યજો, દાન અને હવિ છે, જ્યારે ખીજાયો કહે છે કે વેદોમાં વિવિધ હેવતાઓની પૂજા, તીર્થયાત્રા અને પવિત્ર નદીઓ તથા સરોવરોમાં સ્નાનનું વિધાન છે; ખીજ વળી કહે છે કે પરમ કલ્યાણ શાન દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. આ સર્વનાં અર્થદર્શનો એમના ચિત્તના મુખ્ય પૂર્વઅહોથી રંગાયેલાં છે. પણ હે સુહૃદ ! તું સમજ લે કે શાન દ્વારા,

તપ દારા, ત્યાગ દારા કે દાન દારા મને પામી શકાતો નથી. ત્યાગ અથવા વિજ્ઞાન દારા પણ મને પમાય એમ નથી. માત્ર ભક્તિ વડે જ મને પામી શકાય છે.”

આકરી તપશચયનો કે કૌદુર્ભિંબ જીવનના એકાન્તિક ત્યાગનો માર્ગ શાંકરદેવે ઉપદેશયો નથી. એ બંને વર્ણના મધ્યમ માર્ગનો તેમણે પુરસ્કાર કર્યો છે. તેઓ માનતા કે ત્યાગ બાબ્દ નહિ, પણ આંતરિક હોવો જોઈએ. તેમને સ્પષ્ટ દેખાતું હતું કે સ્વીપુરુષોએ આ જગતમાં રહેવાનું છે અને અહીં જ પોતાના વ્યવસાયો કરવાના છે. સંત શાંકરદેવ ત્યાગી નહોતા, તેમનું કુદુંબજીવન ભર્યું ભર્યું હતું; એમની પ્રથમ પતનીના અવસાન પછી, બાર વર્ષની તીર્થયાત્રા બાદ તેમણે ખીજું લગ્ન કર્યું હતું. એમનો ધર્મ પવિત્ર અને ભક્તિપૂત ગૃહજીવનની હિમાયત કરતો હતો તથા નીતિમત્તા અને ભક્તિની ભૂમિકા દારા મોક્ષપ્રાપ્તિનો સરલ માર્ગ ઉપદેશતો હતો. આથી, બુદ્ધના પ્રત્યક્ષનોની જેમ, શાંકરદેવના ઉપદેશોએ થોડાક સમયમાં સમસ્ત આસામ ઉપર પ્રલાવ પાથરી દીધો.

શાંકરદેવે કહ્યું છે કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને મનુષ્ય સમાજની અનેકવિધ સેવા કરી શકે છે—પોતાનાં કુદુંબનું અને સંબંધીઓનું ભરણપોષણ કરી શકે છે, જરૂરિયાતવાળાને અને ગરીબોને દાન આપી શકે છે અને ધર્મકાર્યો કરી શકે છે. આ અલિગમનો પુરસ્કાર કરવામાં શાંકરદેવ ઉપર મહાભારતનો અને ગીતાના પ્રવૃત્તિમાર્ગ અથવા કર્મયોગનો પ્રલાવ છે શાંકરદેવ પોતાની રચનાઓમાં અવારનવાર મહાભારતમાંથા ઋષિ સ્થુમરશ્ભીની ઉકિત ટાંકે છે, જેમાં ઋષિએ ગૃહસ્થાશ્રમની મહત્ત્વાની અનુષ્ઠાનિક પ્રાપ્તિ કરવાનો આવશ્યક માર્ગ છે; ગૃહસ્થાશ્રમનું સુયોગ્ય પાલન કર્યા વિના માણસ ચિત્તની સમતા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. જેમ સર્વ પ્રાણીઓના જીવનનું મૂળ માતા છે તેમ અન્ય ત્રણ્ય આશ્રમોનો મૂળાધાર ગૃહસ્થાશ્રમ છે.”

શાંકરદેવના ઉપદેશોએ આસામના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક જીવનને નવીન અર્થ અને જીંડાળું અર્થાં. આસામના ધર્તિહાસમાં પહેલી જ વાર તેમણે મનુષ્યનો મનુષ્ય તરીકેનો મોલો. સ્થાપિત કર્યો, જેને જન્મ કે સામાજિક દરજાન સાથે કશો સંબંધ નથી. તેમણે મનુષ્યોની આધ્યાત્મિક એકતા ઉદ્ઘોષિત કરી. શાંકરદેવના ધર્મસંધમાં બાલણ્ણો, શુદ્રો અને હલદ્રી ગણ્ણાતી જાતિઓના મનુષ્યોને પૂજ, ભક્તિ અને

પ્રાર્થનાના સમાન અધિકારો હતા. શાંકરહેવ એક સ્થળે કહે છે : “ભાક્ત-પૂર્વનું કૃષ્ણનું સમરણ કરવા માટે શું વાલણું હોવું જરૂરી છે ? એ ચાંડાલ ભલે હોય, પણ જે નામસમરણ કરતો નથો એવા મનુષ્ય કરતાં એ સર્વ રીતે ચંદ્રિયાતો છે.” શાંકરહેવના અનુયાયીઓમાં સમાજના સર્વ વર્ગોના લોકો હતા, એમના મુખ્ય શિષ્યોમાં વાલણો, આદિવાસીઓ અને મુસલમાનો પણ હતા.

કેટલાંક વર્ષ સુધી શાંકરહેવે એમના વતન બરડોવા (નવ ગાંધીજિલ્કા)ને પોતાની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર બનાવ્યું હતું. અહીં તેમણે એક સત્ર (મકાન)ની સ્થાપના કરી હતી, એક નામધર બાંધ્યું હતું, જેના સભાગૃહમાં દરરાજ નામકીર્તન થઈ શકે. શાંકરહેવના ઉપદેશોનાં ઉપર્યુક્ત લક્ષણોને કારણે એમની આસપાસ શિષ્યો અને અનુયાયીઓનું વર્તુળ વધતું ગયું. રામાનંદ દિજીકૃત ‘કથા ગુરુચર્ચિત’ અનુસાર, જ્યાંત દલાઈની પતનીએ શાંકરહેવ પાસે સૌ પ્રથમ ભક્તિદીક્ષા લીધી હતી. એ પછી હરિ રામ, જે પાછળથી તુલસીરામ તરીકે એળખાયા તે, શાંકરહેવના બાલસખા રામરમા અને એમના ગુરુ મહેન્દ્ર કન્દલી વૈષણવ ધર્મમાં દીક્ષિત થયા.

પરન્તુ શાંકરહેવનો લોકગમ્ય સાદો ઉપદેશ અને સર્વસમાનતાની વાતો વાલણોને, ખાસ કરીને એમાંના પુરોહિતવર્ગને પસંદ નહોયાતી. વાલણોનો વિરોધ એ કારણે હતો—એક તો, વાલણું ધર્મ પ્રાચીનકાળથી ઉપદેશોલા કિયાકાર્ડો, વિધિવિધાનો અને પૂજનપદ્ધતિને। શાંકરહેવ વિરોધ કરતા હતા અને બીજું એ કે સંસ્કૃત શાસ્ત્રોને આસામી આપામાં ઉતારીને એ શાસ્ત્રો લોકગમ્ય બનાવી, સંસ્કૃત અને શાસ્ત્રો વિષેની વાલણોની ઈજરાશાહીને તેમણે ભારે ક્ષતિ પહોંચાડી હતી.

આસામવાસી વિષણુલક્ષ્મિના શિષ્યોને પરમપૂજ્ય અને ઈશ્વરતુલ્ય માનતા હતા. રામાનંદ અને વૈકુંઠ જેવા એમના શિષ્યો તો એમને સાક્ષાત્ વિષણુના અવતાર તરીકે સ્વીકારતા હતા. શાંકરહેવના એક મુસ્લિમ શિષ્ય કંદસાઈએ એમનું ચતુલ્લુંજ વિષણુ રૂપે દર્શાન કર્યું હોવાનું વર્ણન મળે છે. શાંકરહેવના સમકાલીન રામ સરસ્વતીએ લખ્યું છે : “શ્રીમંત શાંકર સાક્ષાત્ ઈશ્વર છે.” શાંકરહેવના જીવનની કેટલીક ઘટનાઓને કૃષ્ણચરિત સાથે સંબંધ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે, તે ઉપરથી એમની લોકપ્રિયતાની કહેપના થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, શાંકરહેવે તરુણાવસ્થામાં

એક માતેલા સાંટને વશ કર્યો હતો એ ઘટનાને કૃષ્ણ કરેલા અર્થિષ્ટાસુર વધ સાથે જોડવામાં આવી; આહોમ રાજના ભયથા શાંકરહેવ વતન છોડી ગયા એ ઘટનાને જરાસંઘના ભયથી કૃષ્ણ મથુરાથી દ્વારકા આવ્યા એ ઘટના સાથે સરખાવવામાં આવી.

આમ છાં શાંકરહેવના ઉપદેશને જડપથી ઇલાતો જેઠ ડેટલાક પ્રાલિંગાએ આહોમ રાજ સુહુંગમુંગ દિહિ ગિયા(૧૪૮૭-૧૫૩૮)ના કાન બંલેર્ણી કે શાંકરહેવ વેદવિતુદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરે છે. આહોમ રાજએ પ્રાલિંગા સાથે વાદ કરવા માટે શાંકરહેવને પોતાના દરખારમાં બોલાવ્યા. શાંકરહેવે વાદમાં પ્રાલિંગાનો પરાજ્ય કર્યો અને લક્ષ્મિભાર્ગની સરસાઈ સિદ્ધ કરી, પણ રાજએ શાંકરહેવના જમાઈને ડેઢ કર્યો તથા શાંકરહેવને પોતાના રાજ્યની બહાર જવાની મનાઈ કરી. પછી આહોમ રાજ્યમાં વસવામાં શાંકરહેવને જોખમ લાગ્યું, અને અલ્પપુત્રના ઉત્તર કિનારે, અત્યારના કામરૂપ જિલ્લામાં બારપેટા ગામમાં તેઓ ગયા. કામરૂપ એ સમયે કુચબિહારના રાજ નરનારાયણના શાસનમાં હતું. બારપેટામાં શાંકરહેવે પથખાસી સત્રનો પાચો નાખ્યો, એક નામધર બાંધ્યું અને લોકોનાં ચિત્ત લક્ષ્મિભૂતથી પ્રભાવિત કર્યાં. સિંગારી, રીતા, ધિલાધારી, ભાલુકાળુરી આદિ સ્થાનોમાં થોડો સમય રહીને તેઓ ગંજમાઓમાં સ્થાયી થયા, ત્યાં પણ પાંચ વર્ષ પછી આહોમ રાજ્યીના માણુસોએ શાંકરહેવના અનુયાયી હોય એવા લુધાં લોકોની ખોજ કરવા માંડી, આથી તેઓ કોચ રાજ નરનારાયણના રાજ્યમાં બારપેટા પાછા આવીને વસ્યા. શાંકરહેવનાં લજનો, નાટકો અને દીર્ઘકાળ્યો તથા આખ્યાનોનો મોટો ભાગ બારપેટાના નિવાસમાં લખાયો હતો. બારપેટાના નિવાસ પહેલાં શાંકરહેવને ઘેર એમના ખીંચ લગ્નથી રામાનંદ, કમલલોચન અને હરિચરણ એ ત્રણુ પુત્રો તથા વિષણુપ્રિયા પુત્રી, એમ ચાર સંતાનો જન્મ્યાં હતાં. પણ આહોમ રાજના કેદખાનામાં પુરાયેલા એમના જમાઈ તો ત્યાં જ અવસાન પાંચ્યા હતા.

કોચ રાજ્યનાં વિવિધ સ્થાનોમાં શાંકરહેવનું જીવન પ્રમાણુમાં શાન્તિમાં વ્યતીત થયું. ત્યાં વિરોધીઓ હતા, પણ શાંકરહેવના શિષ્યોની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થતી જતી હતી. કોચ સેનાપતિ સિલોરિયા સાથે શાંકરહેવના કાકાના દીકરા રામારાયની પુત્રોનું લગ્ન થયું અને રાજ્યમાં એમની સ્થિતિ સુરક્ષિત બની. એ પછી ભાવનંદ નામે એક ધનાઢ્ય વેપારી

શાંકરહેવનો શિષ્ય થયો; એની લક્ષિત, દૃઢતા અને નિધાથી પ્રસન્ન થઈ શાંકરહેવે એને 'નારાયણ' નામ આપ્યું હતું અને તે 'નારાયણ ઠાકુર' અથવા 'ઠાકુર આતા' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો હતો. નારાયણ ઠાકુરથી પ્રભાવિત થઈને અન્ય પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ પણ લક્ષિતમાર્ગમાં દીક્ષિત થઈ. એમાં જ્યંતી ગામના માધવ, તલવર અથવા કોટવાલ ગોવિન્દ ગારામાલી, ખૂઢા ગોપાલ, ખૂઢા શ્રીરામ, એઝાપાલીના ગાયક શ્રીરામ આદિનાં નામ ઉલ્લેખનીય છે.

બારપેટામાં સ્થાયી નિવાસ દરમિયાન શાંકરહેવ આસપાસનાં ગામોમાં કેટલોંક સમય રહેતા હતા. બારપેટાથી પાલેંગદી આવ્યા અને ત્યાં એક વર્ષ રહ્યા. એ પછી જનકપાડા અને કમરપાડા થઈને પાઠબજુસી ગયા અને ત્યાં કેટલાંક વર્ષ રહ્યા. એ સ્થાન ગાઢ જંગલની વર્ચયે આવેલું હતું. ત્યાં એ ખાલણું નવચુવકો એમના શિષ્ય થયા—એક દામોદરહેવ અને ખીજ હરિહેવ.

શાંકરહેવના પદ્ધશિષ્ય માધવહેવની વાત અહીં કરીએ. ઈ. સ. ૧૫૨૨માં બત્તીસ વર્ષને। એક છાયસ્થ ચુંબક કેાધાવિષ્ટ થઈને શાંકરહેવ પાસે આવ્યો હતો, કેમકે એના બનેવી ગયાપાણિ વૈષણવ થઈ ગયા હતા અને બલિદાન માટે બફરો લાવવા સામે એમણે વાંધો કીધો હતો. માધવહેવ ચુસ્ત શાક્ત હતા અને વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ આદિમાં નિષ્ણાત હતા. માધવહેવ અને શાંકરહેવ વર્ચયે લાંઘો શાસ્ત્રાર્થ ચાલતો રહ્યો. માધવહેવે પ્રવૃત્તિમાર્ગની પુણિટમાં દ્વીપો કરી, જ્યારે શાંકરહેવે નિવૃત્તિ-માર્ગનું અનુમોદન કર્યું. અંતમાં શાંકરહેવે ભાગવત પુરાણનો એક શ્લોઘ કર્યો —

યથા તરોમૂલનિષેચને

તૃષ્ણન્તિ તત્સ્કન્ધભુજોપશાખા: ॥

પ્રાણોપહારાચ્ચ યથેન્દ્રિયાણાં

તથૈવ સર્વહિંનામચ્યુતેર્યા ॥

(જેમ વૃક્ષના મૂળમાં સિંચન કરવાથી એના થડ તથા શાખા—પ્રશાખાએને પોષણ મળે છે અને જેમ લોજન દ્વારા પ્રાણુને તૃપ્ત કરવાથી સર્વ ઈન્દ્રિયો તૃપ્ત થાય છે તેમ અચ્યુત પરમાત્માની પૂજ એ સર્વની પૂજ છે.)

આ કથનથી પ્રભાવિત થઈને માધવહેવ શાંકરહેવના ચરણુમાં પદ્યા. શાંકરહેવની આ પરમ ઉપલબ્ધિ હતી. માધવહેવમાં એમને ઉત્તરાધિકારી, પરમ લક્ષ્ય, પરમ સેવક, પરમ સહાયક તથા ઉત્સાહી અને જ્ઞાની પ્રચારક મજ્યા. શાંકરહેવની શક્તિ દિગુણિત થઈ ગઈ, કારણું કે માધવહેવ વિદ્બાન હતા, ક્વિ હતા, હાર્દિનિષ્ઠ હતા અને અચ્છા સંગીતકાર પણું હતા. તેમણે પોતાનું સંપૂર્ણ જીવન લક્ષ્ય પ્રચારના કાર્યમાં સમર્પિત કરવાનો દફ નિશ્ચય કર્યો, તે એટલે સુધી કે તેમનો વિવાહ થયો હતો, પણું ધર્મકાર્યમાં પૂર્ણપણે રત રહેવા સારુ એમણે લગ્ન નહિ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ધરમાં વિધવા માતા હેવા છતાં તેઓ શાંકરહેવના જીવનકાર્યમાં સર્વશક્તિથી કાગળ ગયા. એ કારણુથી શાંકરહેવ એમને ‘પ્રાણુભાન્ધવ’ કહીને બોલાવતા હતા. શાંકરહેવનું સંપૂર્ણ જીવનદર્શન માધવહેવકૃત ‘નામધોબા’માં પૂર્ણપણે વ્યક્ત થતું હોઈ એમને માટેનું ‘પ્રાણુભાન્ધવ’ વિશેપણું સાર્થક છે. ‘નામધોબા’નો વિસ્તૃત પરિચય આપણે છેદ્ધા પ્રકરણુમાં કરીશું.

૧૫૨૨ આસપાસ રતનાકર કન્દલી અને વ્યાસ કલાઈ એ એ વિદ્બાન ખાનણે. શાંકરહેવના શિષ્ય થયા; તેઓ ભાગવતનો પાડ કર્યાં કરતા હતા.

પાટખલિસીમાં રહ્યા પછી શાંકરહેવ પોતાની ખીજ, પ્રસિદ્ધ તીર્થયાત્રા ઉપર નીકળ્યા. યાત્રામાં એમના ૧૨૦ શિષ્યો—જેમાં માધવહેવ, રામરાય, શ્રીરામ આતા, રામરમા આદિ પણું હતા. યાત્રા અગ્રાહ્યનું (અગ્રાહન)થી શરૂ કરી.

સૌથી આશ્રમજનક વાત એ છે કે માધવહેવે શાંકરહેવને વૃન્દાવનની યાત્રાએ જવા હીધા નહિ ! માધવહેવ એ માટે શાંકરહેવની પતની સાથે વચ્ચનબદ્ધ હતા. શાંકરહેવની પતનીને એ લય હતો કે જે તેઓ વૃન્દાવન જરો તો ધરણાર વગેરે બધું ભૂલીને ત્યાંના જ થઈ જરો. આ લયમાં વાસ્તવિકતા હતી, કેમકે ચૈતન્ય મહાપ્રભુની જેમ સૂધખૂદ ખોઝને વૃન્દાવનમાં તેઓ કૃષ્ણમય બની જય એવો પૂરો સંભવ હતો.

શાંકરહેવ હીર્ઘાયુ અને અત્યંત સ્વર્સ્થ શરીરવાળા હતા. ૧૫૪૬માં એમની ખીજ તીર્થયાત્રા વખતે એમનું વય ૮૭ વર્ષ હતું અને એમનો સ્વર્ગવાસ ૧૨૦ વર્ષની વયે થયો હતો એમ એમના લક્ષ્યો માને છે. જે કે આ શાંકાસપદ છે; ‘કથા—ગુરુચરિત’ અનુસાર શાંકરહેવનું અવસાન ૧૪૮૦માં થયું હતું. એમનાં પર્યાટનો દરમિયાન શાંકરહેવ જગન્નાથપુરીમાં ચૈતન્ય

દેવને અને વાગાણુસીમાં કખીરની પુત્રી કમાલીને મળ્યા હતા, એવી અનુશ્રુતિ આસામમાં છે, પણ ટેટલાક એને વિવાહસ્પદ ગણે છે.

રાજ નરનારાયણને શાંકરદેવ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ હતો; એમાં પણ ટેટલાક વિદ્ધનસંતોષીઓ પ્રત્યવાય જેલો કરતા હતા, કેમ કે એમના વિરોધીઓ હજુ સંક્રિય હતા. તેઓએ રાજના કાન લંબેર્યા અને રાજએ શાંકરદેવને કેદ કરવાનો હુકમ કર્યો, પણ આ પદ્ધ્યાંત્રની જણ થતાં શાંકરદેવ ત્યાંથી દૂર ચાલ્યા ગયા. એમના બે શિષ્યો નારાયણ ડાકુર અને ગોકુલચંદાને પછડવામાં આવ્યા અને તેમના ઉપર અનેક પ્રકારના જુદ્દેમાં થયા. આટલેથી પણ શાંકરદેવના વિરોધીઓ શાન્ત થયા નહિ. રાજએ ઠાઈ પ્રકારે એમને પરહેજ કરવાનો આદેશ કર્યો. નરનારાયણના ભાઈ સિલારાયની સમજવટથી શાંકરદેવ રાજના દરખારમાં ઉપસ્થિત થયા. પણ માનવામાં આવ્યું હતું તથા જેલદુંજ, શાંકરદેવના લઘ્ય વ્યક્તિત્વ અને અસામાન્ય વિદૃતાથી રાજ નરનારાયણ ખૂબ પ્રભાવિત થયા. તેમણે શાંકરદેવનું સ્વાગત કર્યું અને એ પછી અનેક પ્રકારે શાંકરદેવની સહાય કરી. સિલારાયે પાઠનગરની પાસે એક સત્ર બંધાવ્યું, જ્યાં કુચબિહારની મુખાકાતો દરમિયાન શાંકરદેવ નિવાસ કરતા. સિલારાયની વિનંતીથી શાંકરદેવે, તાતીકુચી ગામના વણુકરોએ વણેલા, ૪૦ ગજ લાંબા વસ્ત ઉપર કુષ્ણની બાળકીલાથી માંડી કંસવધ ચુધીનાં ચિત્રો દોર્યાં, એટલું જ નહિ એની વિનંતીથી ‘રામવિજય’ કાવ્ય પણ રચ્યું.

અંતિમ સમય નજીક આવેલો લાગતાં શાંકરદેવે પદ્દશિષ્ય માધવહેવને પોતાના ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યા; એ સમયે તેઓ પાઠબિજી ગામમાં રહેતા હતા. એ સ્થાન છોડીને તેઓ જનકકુચીમાં આવ્યા અને ત્યાં માધવહેવ સાથે અનેકવિધ વાર્તાલાપ કર્યો તથા ભવિષ્યમાં કરવાનાં કાર્યો તેમને સમજવ્યાં. એમનો અંતિમ સંસ્કાર તોરેસા નદીને હિનારે કરવામાં આવ્યો. જેમણે આસામના લોકજીવનને નવસંસ્કાર આપ્યો હતો એવા મહાન સંતનો દેહ પંચમહાલ્બૂતમાં વિલીન થઈ ગયો.

શાંકરદેવે પ્રવર્તાવિલાં સંચલનોએ અનેકવિધ અને દૂરગામી સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રભાવ પાડ્યો. આસામમાં વિદ્યાના ઉત્કર્ષને તેમણે વેગ આપ્યો. શાંકરદેવ એક વ્યુત્પન્ન સંસ્કૃત વિદ્યાન હોવા છતાં તેમણે મુખ્યત્વે આસામી ભાષામાં લખ્યું, જેથી અશિક્ષિત બહુજન

સમાજ સંસ્કૃત વિદ્યાના પ્રભાવનો લાભ પામે. તેમણે પોતાને જીવન સંદેશ આસામની ભાષામાં=લોકભાષામાં આપ્યો. તેમણે સંસ્કૃત અન્યે ઉપર લોકભાષામાં અનેક ટીકાઓ લખી તથા વિવિધ શાસ્ત્રાન્યોના અનુવાદો કર્યો. પારસમાણિની જેમ, જે જે વસ્તુનો તેમણે સ્પર્શ કર્યો તે સુવર્ણ બની ગઈ, શાંકરદેવનાં લખાણુંની વ્યાવહારિક ઉપયોગિતા પણ હતી, ગૃહસ્થનાં જીવનકર્તાન્યો માટે એ રચનાઓ માર્ગદર્શિન રૂપ છે. તેમની પ્રતિભા સર્વાંક્ષ હતી; તેમણે કાવ્યો, ગીતો અને નાટકો રચ્યાં છે; આ કૃતિઓએ આસામી સાહિત્યને નવજીવન આપ્યું.

શાંકરદેવે મુખ્ય પ્રેરણું ભાગવતમાંથી લીધી હતી; લોકપ્રસિદ્ધ અવિસ્મરણીય પુરાણુક્થાઓના રૂપમાં લક્ષ્ણ અને વેદાન્તના ઉપદેશનું સારતત્ત્વ ભાગવતમાં સંગૃહીત થયું છે. ભાગવતનો અનુવાદ લોકભાષામાં કરવાનો એમનો ઢીક ઢીક પ્રાચીન પ્રયત્ન હતો. પ્રશિષ્ઠ સંસ્કૃત સાહિત્યની અલંકૃત શૈક્ષિકે રચાયેલા એક કઠિન ધર્મઅન્યને (કહ્યું છે કે—વિદ્યાવત્તાં ભાગવતે પરીક્ષા) વિદ્યાનોની પરીક્ષા ભાગવતમાં થાય છે.) સોળમા સૈકામાં આસામી જેવી ભાષામાં ઉતારવાનો પુરુષાર્થ એક પ્રકારનું વિદ્યાકીય અને સાહિત્યક પરાક્રમ હતું. આ દર્શિયે નોંધવા જેવું છે કે રાજ નરનારાયણના દરારમાં, બ્રાહ્મણુએ શાંકરદેવ સામે આરોપ મૂક્યો હતો કે તેઓ અખાલણ હેવા છતાં ભાગવતના વાચક, અધ્યાપક અને અનુવાદક બન્યા છે!

ભાગવત જેવા અઢાર હંજર શલોકના દુર્ગભ અન્યને લોકભાષામાં ઉતારવો એ, નિદાન, એ સમયે અસામાન્ય હતું. આથી શાંકરદેવે ભાગવતના જુદા જુદા સ્કન્ધોના અનુવાદનું કામ જુદા જુદા શિષ્યોને સોંઘું હતું. લક્ષ્ણમાર્ગના મૂલ લોત જેવા આ મહાઅન્યના મુખ્ય ભાગનો અનુવાદ એમણે પોતે કર્યો હતો. ભાગવતના સ્કન્ધ ૧, ૨, ૩, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧ અને ૧૨ના અનુવાદ શાંકરદેવના છે. અનન્ત કંદલીએ ચોથા અને છદ્રા સ્કન્ધનો તથા દસમા સ્કન્ધના અમુક ભાગનો અનુવાદ કર્યો છે; કેશવચરણું સાતમા અને નવમા સ્કન્ધનો, ગોપાલચરણ દ્વિજે ત્રીજી સ્કન્ધનો, કવિકલાપચન્દ્રે ચોથા સ્કન્ધના અમુક ભાગનો, શ્રીવિષણુ ભારતીએ પળુ ચોથા સ્કન્ધના અવશિષ્ટ ભાગનો, રત્નાકર મિશ્રે પાંચમા સ્કન્ધના અમુક ભાગનો, શ્રીચક્રદેવ ચોથા સ્કન્ધના અમુક અંશાનો, અનિરુદ્ધ

કાયસ્થે ચોથા અને પાંચમા સ્કન્ધના ર્ઘમુક ભાગોનો અને હરિઓ પણ
પાંચમા સ્કન્ધના અમુક અંશોનો અનુવાદ કર્યો છે.

ભાગવતનું આસામી રૂપાન્તર આસામી ભાષાના પ્રબેધયુગનું
પ્રારંભિક છતાં અતિમહત્વનું સીમાચિહ્ન છે. શાંકરદેવ અને એમના
શિષ્યમંડળના સાહિત્ય ઉપર એનો પ્રભાવ અનેકવિધ છે. આસામી પ્રજાની
ધર્મભાવના અને ધર્મચરણનું તેણે નવસંસ્કરણ કર્યું. ભાગવતમાંની
કૃષ્ણાકૃથાના માત્ર નહિ, પણ એના છાંદો, ભાષાપ્રચોગો તથા એમાં વર્ણવેલી
અનુશ્રુતિઓ અને પુરાણાકૃથાઓના શાંકરદેવ ઋણી છે. શાંકરદેવના
અનુવાદની મહત્ત્વાની કેવળ એના પ્રવાહી અનુવાદમાં નહિ, પણ એમાં
ચોન્નાંદી આસામની રૂપ ભાષા, એના ઇદી પ્રચોગો અને અળકટ લોકા-
લિમુખતામાં છે.

ભાગવતના બધા સ્કન્ધોમાં દ્શમ સ્કન્ધનો પૂર્વભાગ વિશીષ્ટ
મહત્વ ધરાવે છે અને ભારતસરમાં સૌથી લોકપ્રિય છે. એમાં કૃષ્ણની
બાળલીલાનું વર્ણિન છે. બાલકૃષ્ણ કરેલો અસુરોનો વધ, ગોવાળિયાઓ
સાથે એમની કુડાઓ અને તેમની સાથે ગાયો ચરાવવાનો અને બંસી-
વાદનો આનંદ, દૂધ ફળીં અને માખણ ચોરવાનાં તોડાનો, ગોપીઓ
સાથે સ્નેહના કલહ, પાલક માતા યશોદાએ કૃષ્ણને કરેલી શિક્ષાઓ—આ
તથા કૃષ્ણ અને બલરામના બાલજીવનની બીજી અનેક કૃથાઓ. દ્શમ-
સ્કન્ધના પૂર્વધીમાં છે. ભક્તિકાવ્ય હોઈ શાંકરદેવનો દ્શમ સ્કન્ધ
કોમલ અને વાસ્તવિક માનવભાવોથી પરિપ્લુત છે; બાલજીવનનાં
ઉલ્લાસમય ચિત્રો, પોતાના વહાલા પુત્ર માટે માતાનો ઉત્કટ

પ્રેમ અને એના વિચોગનો એવો જ શોક તેમ જ માનવહૃદયના
અનેકાનેક સહૃદય ઉદ્દેશો—એ સર્વનું એમાં નિરૂપણ છે. ભાગવતમાં
રાધાનો ઉલ્લેખ નથી તેમ શાંકરદેવના દ્શમ સ્કન્ધમાં પણ નથી તેમજ
શાંકરદેવ અને તેમના અનુયાયોદ્યોએ રચેલાં ભક્તિકાવ્યોમાં પણ નથી,
જ્યારે ભારતના બીજી પ્રેરણોમાં રચાયેલાં કૃષ્ણભક્તિનાં કાવ્યો અને ગીતોમાં
એક અથવા બીજી રીતે રાધાનો ઉલ્લેખ અથવા રાધાકૃષ્ણની લીલાઓનું
ગાન વ્યાપક છે. આસામની પચ્ચિમ સરહદે બંગાળમાં શાંકરદેવની પૂર્વ
થયેલા જ્યદેવ (૧૨મે સૌક્રિય)ના ‘ગીતગોવિન્દ’ની રચના રાધાકૃષ્ણની
લીલાનું જ ગાન કરે છે. ઈ. સ.ના આરંભની પ્રાકૃત ‘ગુથાસપ્તશતી’માં

અને ત્યાર પછીના સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્યમાં રાધાનો ઉદ્દેખ છે. પણ આસામના શાંકરાકાલીન વૈષ્ણવ કવિઓની રચનાઓમાં કૃષ્ણાસ્તુતિ મુખ્ય છે, પણ એમાં રાધા નથી, એ બતાવે છે કે એ કવિઓ ભાગવતને જ વક્ષાદાર રહ્યા છે. શાંકરદેવની તુરત પછીના સમયમાં રામ સરસ્વતી આદિ કવિઓએ ‘ગોતરોવિન્દ’નાં આસામી ભાષામાં પદ્મરિપાન્તરે કે ભાષાન્તરે ક્ર્યાં છે. એ બતાવે છે કે રાધાકૃષ્ણની ભક્તિ પણ ત્યાં ટુંક સમયમાં લોકપ્રિય બની હતી. વધારે સંભવ એ છે કે પ્રાચીન પ્રાકૃત-અપભ્રંશ સાહિત્યથી સૂચિત થાય છે તેમ, લોકપ્રવાહમાં અને લોકસાહિત્યમાં તે રાધા હશે, પણ શાંકરદેવ આદિ જેઓ ભાગવતને ચુસ્તપણે અનુસર્યાં, એમની રચનાઓમાં રાધાના પાત્રનો પ્રવેશ નહિ થયો હોય.

ભક્ત શાંકરદેવને મન ભાગવત એ ભક્તિનો અખૂટ મૂલ સ્થોત હતો. ભાગવતના અનુવાદ ઉપરાંત એમાંથી વસ્તુ લઈને એમણે અનેક ઇતિહાસી છે. એમનો ‘નિમિ-નવ સંવાદ’ ભાગવતના અગિયારમા સ્કન્ધને આધારે રચાયો છે. નિમિરાજ અને નવ ઋષિઓ વચ્ચે અધ્યાત્મના કેટલાક પ્રશ્નનો વિષે ચર્ચા થઈ, એનું વણ્ણન વાસ્તુદેવ સમક્ષ નારદજી કરે છે. ભાગવત ધર્મ, ભક્તિ, માયા, માયામાંથી મુક્તિનો આર્ગ, અલયોગ, કર્મયોગ, અભક્તના દોષો, અવતારનું સ્વરૂપ આદિ વિષયો ઋષિઓ રાજને સમજને છે. જ્ઞાનમીમાંસાના ગહન વિષયો આસામી ભાષામાં સરલ અને પ્રવાહી રીતે અહીં નિરૂપાયા છે. કૃતિનો વિષય જ એવો છે કે ઉચ્ચ કોટિની કવિતાને એમાં જાંકો અવકાશ નથી; જે કે એની કેટલીક કડીઓ ફ્રિલસ્કુફીમથ ફાલ્યનાં ઉચ્ચ શિખરે સર કરે છે.

શાંકરદેવની ખીજ કૃતિ ‘ભક્તિપ્રદીપ’ ભક્તિનો વિચારપ્રધાન પરિચય હોઈ જ્ઞાનમીમાંસાને સ્પર્શો છે. એની રચના ‘ગરુડપુરાણ’ને આધારે થઈ ગણ્ય છે, પણ એમાંની ચર્ચા ભાગવતના અગિયારમા સ્કન્ધ સાથે વિશેષ સંબંધ ધરાવે છે. ‘અનાદિ પાતન’ મુખ્યત્વે ભાગવતના ત્રીજ આધારે રચાયું છે, પણ એમાંના કેટલાક પ્રસંગો ‘વામનપુરાણ’માંથી લેવાયા છે. એમાં વિશ્વવિદ્યા (કોસ્મોલોજી)ની ચર્ચા હોઈ જાંકો સાહિત્યગુણ નથી. ‘ગુરુમાલા’ એ ભાગવતના દસમા અને અગિયારમા સ્કન્ધને આધારે રચાયેલી પુસ્તિકા છે; એના છ નાનકડા ખંડેમાં વિષણુ અને કૃષ્ણની ભક્તિનાં સ્તોત્ર અને સ્તુતિઓ છે. એક જ

સ્તુત્યાત્મક કરીમાં કર્તા કૃષ્ણજીવનના અનેક પ્રસંગો વણી કે છે. આસામમાં વૈષ્ણવ ધર્મનો ભાગ્યે જ એવો ડેઈ અનુયાયી હશે જેને ‘ગુણમાલા’ કંઠસ્થ ન હોય. ઝડપમક અને પ્રાસાનુપ્રાસને કારણે તથા વાણીના ઉદ્ઘોષને કારણે ‘ગુણમાલા’નો પાઠ આકર્ષિક બને છે.

‘કીર્તાનધોષા’ એ શાંકરદેવની વિશિષ્ટ સાહિત્યક ગુણવત્તાવાળી, નામસંકીર્તાનનું માહાત્મ્ય કરતી મહત્વરની કૃતિ આસામમાં સાવંત્રિક લોકપ્રિયતા પામી છે. ઉત્તર ભારતમાં તુલસીદાસના ‘રામચરિતમાનસ’નું જેવું પૂજ્ય સ્થાન છે એવું સ્થાન આસામમાં ‘કીર્તાનધોષા’નું છે. આસામી હંદુનું ડેઈક જ ઘર એવું હશે, જ્યાં ‘કીર્તાનધોષા’ની હસ્તપ્રત અથવા છાપેલી નકલ ન હોય, જ્યાં ધાર્મિક પ્રસંગોએ અથવા માંદળીના દિવસોમાં ‘કીર્તાનધોષા’ની ગીતઓનું ગાન થતું ન હોય.

‘કીર્તાનધોષા’નું રચનાવર્ષ અજ્ઞાત છે. ડેટલાક ચરિત્રકારોનું કહેવું છે કે શાંકરદેવે સમયે ‘કીર્તાનધોષા’ એક સાથે લખ્યો નહોતી, પણ જુદે જુદે સમયે એની વિવિધ ગીતિઓ રચાઈ હતી અને જે સ્વરૂપે મળે છે તે સંપૂર્ણ રચના ડેટલાંક વર્ષે સમાસ થઈ હતી. એની પ્રકરણું-યોજનામાં જે વ્યવસ્થા છે એ જેતાં એમ જણ્યાય છે કે ‘કીર્તાનધોષા’ ક્રમે ક્રમે રચાઈ હોય તે પણ એની સંકલના શાંકરદેવના જીવનના ઉત્તરકાળમાં થઈ હશે. ખીજું, ‘કીર્તાનધોષા’ ચીલાચાલુ અર્થમાં એક કાવ્ય નથી, પણ વિવિધ છાંદોમાં રચાયેલાં ૨૬ કાવ્યોનોં સમુચ્ચય છે તથા એની ખધી મળ્ણે ૨૨૬૧ કરીએ છે. એમાંનાં વર્ણનાત્મક કે કથાત્મક કાવ્યોનાં શીર્ષકો, આપ્યાન, ઉપાપ્યાન, કીર્તાન, દર્શનાન, વૃત્તાન્ત આવિદ છે. કરુણ કાવ્યોને પ્રયાણ-ગીતા કહેવામાં આવ્યાં છે. મોટા ભાગનાં કાવ્યોનું વસ્તુ અથવા વર્ણનરીતિ ભાગવતમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે. એમાંનાં એ કાવ્યો ‘સહસ્રનામ વૃત્તાન્ત’ અને ‘ગુનુચા-કીર્તાન’ શાંકરદેવના એ શિષ્યોએ રચ્યેલાં છે. એ શિષ્યોએ તે રત્નાકર કંદ્લી અને શ્રીધર કંદ્લી. એમની વિનંતીથી એ કૃતિઓનો ‘કીર્તાનધોષા’માં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

‘કીર્તાનધોષા’માં સમાવિષ્ટ થયેલું પ્રત્યેક કાવ્ય એક સ્વતંત્ર કૃતિ છે તથા સંસ્કૃતનાં બોધપ્રધાન અને ઉપદેશાત્મક કાવ્યોની પદ્ધતિએ રચાયેલું હોઈ એમાં સિદ્ધાન્ત અને અધ્યાત્મના અનેક પ્રશ્નો ઉપર લોકગમ્ય રીતિએ પ્રકાશ પાડેલો છે. ‘કીર્તાન’ નામ પણ એ સૂચવે છે કે

આ કાવ્યો સભા કે સમુદ્દરાયમાં ગાવા માટે રચાયેલાં છે. દરેક કાવ્યમાં એક 'ધોષી' અથવા ટેક હોય છે. ભજનમંડળી અથવા સભા=સમુદ્રાયનો જે મુખ્યા હોય તે કીર્તન ગાતો. એક કરીને બોલીને કે વાંચીને તે ધોષી અથવા ટેકની પુનરાવૃત્તિ કરે અને બાકીના લોકો તાળી પાડીને એનું ગાન કરે.

'કીર્તનધોષા' એ શાંકરદેવની પરિપહ્લવ વિદ્વત્તા અને પરિણુત પ્રગાનું હણ છે. ભાગવતમાંથી લેવાયેલા વિવિધ કથાપ્રસંગો તેમાં વર્ણવાયા છે, પણ એ પ્રસંગો શાંકરદેવની પ્રતિલાના રસાયણુથી વિશેષ આકર્ષણીયા હન્યા છે. ભક્તિ અને ભક્ત એમાં એક થઈ ગયાં છે તથા સામાન્ય લોકોની નીતિલાવના અને ઈશ્વરઅદ્ધાને એ તુરત જ સ્પર્શ કરે છે. બાળક દ્વુત્વની સરળ અને એકાનિતક ભક્તિ, પ્રદ્વાદની અભયમૂલક શરણ્યાગતિ, કુળજીનું પ્રેમમય આત્મસમર્પણ, ગોવાળિયાઓની કૃષ્ણ સાથે મૈત્રી, સુદામાનું સૌહાર્દ્દી, ઉદ્ધવની હાર્દિક ભક્તિ, ગનેન્દ્રની હૃદયના જીંડાણુમાંથી આવેલી વિષણુસ્તુતિ અને તેનો મોક્ષ, ડેવળ 'નારાયણ'નું નામ લેવાથી અન્નમિલની મુક્તિ, આદિ પ્રસંગો 'કીર્તનધોષા'નાં કીર્તનોના ઉદ્ઘાણ્યાઙ્કપ છે.

આસામી સાહિત્યમાં આ પ્રકારની રચનાઓ આપણે પહેલી વાર જોઈએ છીએ, જેમાં સદ્ગ્રાહ અને આનંદ, સરદ ભાષામાં એક સાથે ગુંથાયેલાં હોય.

શાંકરદેવની કવિતાઓ એ સમયની આસામી ભાષાની સર્વ શક્તિઓ પ્રગટ કરી અને એના ભાષકોને વૈષણવ ધર્મ પ્રતિ આકર્ષ્યો. જાણ્યું આસામી વિદ્વાન જદુનાથ બોરાઓ કહ્યું છે કે—“જીવનના સર્વલાવો—સુખ અને દુઃખ, સંયોગ અને વિયોગ, ડેપ અને ક્ષમા-એ સર્વનું સંમિશ્રણ ‘કીર્તન’માં છે. તમામ વર્ગોના વાચકો અને ભાવકોને તે આનંદ આપે છે. વાતાઓ અને કવિતાઓ દ્વારા તે બાળકોનું મનોરંજન કરે છે, કાવ્યના સૈન્દ્ર્ય દ્વારા તે યુવાનોને આનંદ આપે છે અને વૃદ્ધોને ધર્મભોગ તથા ચિત્તશાનિત આપે છે. ‘કીર્તનધોષાનું મહરવ ડેવળ ધાર્મિક અલિગમમાં નથી, પણ હૃદયની વિશાલતા અને દર્શનની વ્યાપકતા જે સર્વ ધર્મભોગીઓ જીકરાં જય છે એમાં રહેલું છે. સૌ કોઈના હૃદયને સ્પર્શ કરે એવી નીચેની પંક્તિઓ જુઓ—

તમારા જીવનનાં વર્ષોની સંખ્યા કરેલી છે; અધુર્ં જીવન નિદ્રામાં જય છે; વીસેક વર્ષો બાળક અને કિરોાર અવસ્થાના પવન સાથે જરી જય છે; ખીનં દસ વર્ષં આંગળીને વેઠે સિક્કા ગણુવામાં વીતે છે; જીવનને ખીને છેડે આવતાં વીસ વર્ષોને। વિચાર કરો, જ્યારે જીવન જીવવામાં પણ પરિશ્રમ પડે છે; રેતીની શરીરમાં સરતો પ્રત્યેક કલાક અનંત હુઃખની પરંપરા ખની જશે અને પ્રત્યેક સ્ક્રોંદ્રય નવી મંદ્રતા તથા અજ્ઞાત રેંગો લાવશે. તમારી આંખનાં સ્વર્ણાં અને તેજસ્વી રંગો ઓંગળી જશે. જીવનની ઝૂંપડીમાં ઉપાધિઓનો કાદવ એકત્ર થશે.

('મહાદ્વારિત')

નીચેની પંક્તિઓમાંનું ધર્મપૂત આજ્વિવ જીવો—

જડ અને ગવિંઠ એવો હું જગતની ઉપાધિઓ સાથે લઈ ને કરું છું.
(પલુ !) તમે નિરભિમાની હોઈ મારા અભિમાનનો તત્કાળ નારા કરો—નેમ સર્પ
ઉદ્દરને મારી નાએ છે.

('મુશુકનંદરતુતિ')

આધ્યાત્મિક ચિન્તનો, લેવાં કે—

હું મને મારા હેઠથી અલિન્ન ગણું છું એટલે ખુલ્લિ છિપર આવરણું છવાઈ
જય છે, અરે ! તમે મારી અંદર છો। અને હું બહાર તમને શોધું છું !

('શશુકીલા')

અને આવા ઉમહા વિચારો—

ખાલણું અને ચાંડાલની જ્ઞાતિ વચ્ચે ને લેદ ગણુંતો નથી તેને, દાતા અને
ચાર પ્રત્યે ને સમાન ભાવે જીવો છે તેને તથા હલકા મનુષ્ય અને પ્રમાણિક જન
વચ્ચે નેને તકાવત જણુંતો નથી તેને સૌ વિષુધ જન કહે છે,

('શ્રીકૃષ્ણર ગોકુંડ પ્રયાણુ')

વળી

શ્વાન, ગર્ભ અને પતિત જનમાં ઈશર આત્મારૂપે રહેલો છે. આ સમજને
સવં જીવો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ રાખો.

શંકરદેવે, તેમના ચુરુ મહેન્દ્ર કન્દલીની પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરતા
હતા ત્યારે, 'હરિશન્દ-ઉપાધ્યાન' લખ્યું હતું. આ કાવ્યનું વસ્તુ મુખ્યત્વે
'માઈ-દેયપુરાણુ'માંથી લેવામાં આવ્યું છે. સમગ્ર કાવ્યમાં લહિત અને
સત્ય વચ્ચનો મહિમા કરવામાં આવ્યો છે.

શંકરદેવની તરુણ્યાવસ્થાની ખીજ કૃતિ તે 'રુક્ષિમણીહરણુ' છે.
'ભાગવત' અને 'હરિવંશ'ને આધારે રચાયેલું આ અદ્ભુત સુનદર કાવ્ય છે.
પ્રારંભમાં, કવિ આ બંને પુરાણાનો ઋણુસ્વીકાર કરે છે. પણ શંકરદેવની

પ્રતિલા પૌરાણિક કથાનું લોકપ્રિય અને કોતુકપ્રેરક વર્ણનાત્મક કથાકાવ્ય તરીકે ઉત્તમ રૂપાન્તર કરી દે છે.

‘બલિયલન’ એ વિષણુએ વામનરૂપ લઈ બલિરાજને પાતાલમાં ચાંપ્યો, એ કથાનક વર્ણને છે. ‘ભાગવત’ના આઠમા સ્કન્ધમાંની બલિરાજની સુપ્રસિદ્ધ કથાનું આ કાવ્યમય રૂપાન્તર છે. સાધન્ત કૃતિ દાસ્યલક્ષિતથી પરિપ્રાણિત છે. દાનનું મહત્વ, આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં ધનરૂપી વિધન, તૃપ્તિનું અર્થનાટ, વિષયોનું નિયમન કરવાથા પ્રાપ્ત થતી ચિત્રશાન્ત આદિ વિષણુની અર્થગર્ભ બોધકાવ્યો અને કહેવતો કે સૂત્રો-આ કાવ્યમાં સતત વેરાયેલાં છે.

આસામી સાહિત્યની એ શાખાઓમાં શાંકરદેવ અગ્રયાચી હતા-બરગીત અને અંકીયા નાટ અથવા એકાંકી નાટક. આસામી સાહિત્યમાં આ બંને પ્રકારો નવા હતા. કીર્તનોની જેમ આ રચનાઓ ધરગથું આસામી ભાષામાં નહોંતી. ‘અજબુલિ’ નામે એળજાતી જૂની ભાષામાં એ લખાયેલી હતી; એમાં અજ અને આસામી બોલીઓનું મિશ્રણ હતું અને પુરાણ-કાળમાં કૃષ્ણ અને જોપીઓને। સંવાદ એ બોલીમાં ચાલતો એમ મનાતું હતું. બંગાળ, બિહાર અને ઓરસાના મધ્યકાલીન વૈષણુવ કવિઓમાં આ સાહિત્યિક માધ્યમનો પ્રચાર હતો. આસામની લોકપ્રિય અને લોકપ્રચાલન ભાષ! છોડીને પોતાનાં જીમ્બિંકાવ્યો—ભજનો અને નાટકો માટે શાંકરદેવે અજબુલિનો પ્રયોગ કેમ હોયો, એનું સ્પષ્ટ કારણ આપવું સુસ્કેલ છે, પણ સંભવતઃ એનાં કારણો આવાં હોઈ શકે-અજબુલિમાં સંયુક્ત વ્યંજનોનો પ્રયોગ એછો અને સ્વરોગનો વધારે છે, એના બંધારણમાં અનુપ્રાસ અને વર્ણસગાઈને વિશેષ અવકાશ છે, એડાયેલી બોલી હોઈ હ્વનિ અને સૂચિતાંદો એમાં સરળતાથી બંધ બેસે છે તથા આ લક્ષણોને કારણે જીમ્બિંભચિત રચનાઓ માટે તે લવચીક માધ્યમ બની રહે છે. અજબુલિ, વસ્તૃતઃ એક કૃત્રિમ સાહિત્યભાષા હતી, પણ એની સાથે પાબત્રતાનો અધ્યાલ જોડાયેલો હતો, કેમ કે પરંપરાથી એને બ્રજભૂમિ કે બ્રજમંડળની ભાષા કૃષ્ણ અને જોપીઓની બોલી-ગણુવામાં આવતી હતી. આ જૂની સાહિત્યભાષાનો શાંકરદેવે પ્રયોગ કર્યો અને વૈષણુવ લાવનાઓના પુનરુજ્જવનમાં એને ભારે સફળતા મળી. આસામમાં એનો પ્રયોગ કરનાર શાંકરદેવ પહેલાં જ હતા, અને બરગીત અને અંકીયા નાટમાં એના

પ્રયોગનું અદ્ભુત પરિણામ આપ્યું. અગાઉ આપણે જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે બૌદ્ધ ચર્ચાપદ્ધતિના તથા કષણ અને સરહના આધ્યાત્મિક અને ઐધપ્રધાન, દુહાઓને કદાચ બરગીતના પુરોગામી તરીકે ગળુંવી શકાય.

શાંકરદેવનાં સુધીધી કાવ્યો અને ‘કૃત્તન ધોષા’માનાં આપ્યાનો કરતાં એમનાં બરગીતો વિશેષ લાવપૂર્ણ અને જિછળતા ઉત્સાહથી લરેખાં છે. સંગીતની વધતી લોકપ્રિયતા અને મન્દિરોમાં ધાર્મિક પૂજા આઈની જરૂરિયાતને કારણે શાંકરદેવ બરગીતો રચવાને પ્રેરાયા; આસામી લાખા સાહિત્યના તજ્જીવો માને છે કે એમના પ્રદેશમાં આજ સુધી આવાં સુનંદર સ્તોત્રો રચાયાં નથી. ધાર્મિક અનુભવ, જીવ, જગત અને ઈશ્વર વિષે તથા નીતિ વિષે દ્વિલસૂઝીમય ચિન્તન, જાંકું આત્મનિરીક્ષણું, ભક્તિ અને જ્ઞાન માટે આરત-આવા બરગીતાના વિષયો છે. કેટલાંક ગીતો વળી પરમાત્મસવરૂપનું અને પરમાત્માના માનવ સાથેના સંખાંધનું ચિન્તન કરે છે; પરમાત્માની અખૂટ દ્યા, માનવજીવનની જવાબદારી અને ભાર, સુક્રિતનો માર્ગ આઈ વણું કે. ખીજાં બરગીતો વળી ઐધાર્મિક અને કવચિત્ આદેશાત્મક છે. તે ઉપરોક્તા છે, જેમ કે ‘હરિનામનું રઠણું કરો,’ ‘ગોવિન્દનું ચિન્તન કરો,’ ‘રામના ચરણું પડો,’ ‘જગતનાં મિથ્યા સુખોનો ત્યાગ કરો,’ ધત્યાદિ પ્રત્યેક બરગીતનો અંત એક જ પ્રકારે આવે છે- ગોવિન્દનાં ચરણુના શરણું માટેની ઉત્કટ દુર્ઘા અને સંસારથી સુક્રિત.

બરગીતમાં શાંકરદેવને આપણે કવિતાનાં સર્વોચ્ચ શિખરે નેર્ધાંછીએ. એમાં તરત્વચિન્તન અને જર્મિનો વિરલ સંવિનય થયો છે. બરગીતની લોકપ્રિયતા જડપથી વધી ગઈ અને પછીના કવિઓએ પુષ્કળ બરગીત લખ્યાં. એમાં ઉત્તમ ગીતો શાંકરદેવના પણ શાંખ માધવદેવનાં છે, જેઓ પોતે પણ એક ઉત્તમ સંગીતકાર હતા.

શાંકરદેવની કવિતાનો એક વર્ગ ‘અનિહા’ તરીકે એળખાય છે. વારાણુસીની યાત્રા દરમિયાન શાંકરદેવ કખીરના ડોર શિષ્યો કે અનુયાયીઓના સંપર્કમાં આવ્યા હશે અને તેમની પાસેથી કખીરના ‘ચૌતીસા’નું ગાન સાંભળ્યું હશે. જુની ગુજરાતી સાહિત્યના ‘કક્ષા’ની જેમ, એમાં મૂળાક્ષરનો પ્રત્યેક અક્ષર અનુક્રમે લઈ, તે વણું દારા શરૂ થતી, પદની કડી રચી એ દારા ધર્મઐધ આપવામાં આવે, છે. ‘ચૌતીસા’નું આસામી ઇપ તે ‘ચતિહા’. આ સાહિત્ય-પ્રકારનો શાંકરદેવને હસ્તે આસામીમાં પ્રારંભ થયો એમ જણ્ણાય છે.

વધેંના ગણન અધ્યયન, મનન અને ચિન્તન પછી શાંકરદેવે નિશ્ચિત ચોજના, નિશ્ચિત કાર્યકુમ, સ્પૃષ્ટ કદ્મના અને દઢ સાંકદ્મ્પ લઈને ભક્તિના ક્ષેત્રમાં લોક્સંગ્રહ અર્થે પ્રવેશ કર્યો. જનતાના હૃદયને પ્રલાભિત કરે એવાં માધ્યમોનો એ માટે એમણે પ્રયોગ કર્યો; જેમણે લોકેને ભક્તિ પ્રત્યે અભિમુખ કરવા માટે વિશાળ વચ્ચપટ ઉપર તેમણે ભગવદ લીલાનાં ચિત્ર દોર્યાં, એ હક્કીકતનો આપણે અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આવું એક માધ્યમ નાટક પણ છે. કુષ્ણુલીલા અને વિષણુલીલાને સંસ્કૃત નાટકની પરંપરા અને આસામ-બંગાળનું લોકનાટય ‘યાત્રા’ એ બંનેનું મિશ્રણું કરીને નાટકનો એક વિશિષ્ટ પ્રકાર તેમણે રંગમંચ ઉપર રજૂ કર્યો. (ગુજરાતમાં પણ પ્રાચીન લોકનાટય ‘યાત્રા’ કહેવાતું; મન્દિરોમાં સંસ્કૃત નાટકો વિશિષ્ટ ઉત્સવો કે પ્રસંગોચ્ચ—યાત્રા મહોત્સવ નિમિત્તે અજવાતાં. ‘ચાચર ત્યાં જતર’ એમાં ‘જતર’નો અર્થ ‘લવાઈ’ છે. જૂની ગુજરાતીમાં ‘જત્ર’નો અર્થ ‘યાત્રા’ અર્થાત્ લવાઈ થાય છે, અને ખાસ કરીને નાયકોમાં ‘જતર’ રમાડવાની માનતા રખાય છે. નિરાન આર્ય ભારતમાં નાટક માટે ‘યાત્રા’ શબ્દનો વિવિધ પ્રકારે પ્રયોગ થાય છે, એ દર્શાવવા માટે આ નોંધ કરી છે.) સ્વયં શાંકરદેવ અને એમના બાલસખ્યા રામરમા બંને સૂત્રધાર અને વિષણુના રૂપમાં રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરતા હતા. રંગમંચ ઉપર પ્રથમ કાર્યકુમ સાત દિવસ અને સાત રાત્રિ સુધી ચાલતો રહ્યો એનું નામ એમણે ‘ચિહ્નનયાત્રા’ એવું આપ્યું. આ માટે તેમણે વિવિધ પ્રકારનાં વાદ્યાત્રોનાં નિર્મણું કરાવ્યાં; અનેક પ્રકારનાં મૃદુંગ તેમણે કપિલમુખના કારીગરે. પાસે બનાવરાવ્યાં અને સાલમારાના મેચી પાસે નવીન પ્રકારનાં ખુદ્દીતાલ, કરતાલ છત્યાદિ તૈયાર કરાવ્યાં.

‘અંકીયા નાટ’નો પ્રથમ પ્રયોગ શાંકરદેવે વૈષણુવ ધર્મના પ્રચારના હેતુ માટે કરાવ્યો હતો, પણ જે જમાનામાં લિખિત પુસ્તકો વિરલ હતાં અને વાચન કરતાં શ્રવણ અને દર્શાનનું મહત્વ વિશેષ હતું એ જમાનામાં આસામના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક જીવન ઉપર આ નાટકોએ ભારે અસર કરી. તે દ્વારા માત્ર રંગમંચનો નહિ, સંગીત અને નૃત્યનો પણ વિકાસ થયો. આ નાટકોએ આસામી ભાષાની કવિતા ઉપર પણ પ્રલાવ પાડ્યો; આસામી ભાષાના ગદ્યનો, સૌ પહેલાં, એમાંથી વિકાસ થયો—એ પ્રારંભિક ગદ્ય બળકટ અને સંગીતમય છે.

શાંકરહેવનાં નાટકો પૈકી નીચેનાં નાટકો આજ સુધી સચ્ચવાયાં છે કૃતિ સ. ૧૫૧૮ આસપાસ બારડોવામાં રચાયેલું ‘કાલી-દમન’, ૧૫૨૧ લગભગ ધુવહાટમાં રચાયેલું ‘પતનીપ્રસાદ’, ‘રાસકીડા’ અથવા ‘કેલીગોપાલ’ (૧૫૪૦), ‘દુકિમણીહરણું’, પારિન્જતહરણું અને ‘રામવિજય’. આમાંનું ‘રામવિજય’ ૧૫૬૮માં કુચબિહારના રાજ નરનારાયણની વિનંતીથી રચાયું હતું. આમાંથી ‘કાલીદમન’, ‘પતનીપ્રસાદ’ અને ‘રાસકીડા’ એ ત્રણું નાટકોનું વસ્તુ મુખ્યત્વે ભાગવતમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. કોપાયમાન પટરાણી સત્યમામાને કૃષ્ણું પ્રસન્ન કર્યાં, એ ‘પતનીપ્રસાદ’નો વિષય છે. ‘દુકિમણીહરણું’ અને ‘પારિન્જતહરણું’નું વસ્તુ મહાભારત, ‘હરિવંશ’ અને ‘વિષણુપુરાણુ’માંથી લેવાયું છે. ‘રામવિજય’નું કથાનક સ્પષ્ટ રીતે રામાયણ-આધારિત છે. શાંકરહેવ, સૌ પદેખાં, ધર્મોપદેશક અને ધાર્મિક નેતા હતા; નાટકકાર કે કલાકાર પદી હતા. આથી મનોરંજન સાથે ધર્મોપદેશનો હેતુ સિદ્ધ થાય એવા વિષયો તેમણે નાટ્યરચના માટે પસંદ કર્યાં. ‘દુકિમણીહરણું’, ‘પારિન્જતહરણું’ અને ‘રામવિજય’ જેવાં નાટકો ખૂબ લોકપ્રિય થયાં અને એમાંનાં મુખ્ય પાત્રો પ્રેક્ષકોમાં સર્વમાન્ય અને સુપરિચિત બની ગયાં.

સામાજિક અને ધાર્મિક સલારંભોમાં કાચ્યગાન અને શાલ્વવાચનની પરંપરામાંથી અંકૃત્યા નાટનો ઉદ્ભાવ થયો છે, કેમ કે અવણું કરતાં પ્રેક્ષણુંની અસર જનસમાજ ઉપર વિશેષ થાય એ સ્વાભાવિક છે. અંકૃત્યા નાટની રચના પહેલાં શાંકરહેવે પોતે અનેક એવાં કાચ્યો રચ્યાં હતાં, જેમનું સલા સમક્ષ વાચન કે ગાન થતું હતું.

અંકૃત્યા નાટની રચના પહેલાં શાંકરહેવે પ્રમાણ ભારત વર્ષમાં બહેણો પ્રવાસ કર્યો હતો તથા ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતની તીર્થયાત્રામાં બાર વર્ષ ગાળ્યાં હતાં. ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોનાં લોક નાટ્યો-જેવાં કે રામલીલા, રાસલીલા, યાત્રા, કથક, યક્ષગાન, ભાગવતમૂ. ભવાઈ ઈત્યાદિ તેમણે જેથાં હશે તથા તે ઉપરથી કાચ્યરચનાને નાટ્યરચનામાં પરિણુત કરવાની પ્રેરણું તેમને મળી હશે, અને એ રીતે ભાગવત આદિના વસ્તુ ઉપર રચાયેલી નાટ્યકથાઓનો અલિન્ય પ્રયોગ તેમણે કર્યો અને કરાચ્યો હશે.

શાંકરહેવના સમયમાં આસામમાં નૃત્ય અને નાટ્યના ખીલ પ્રકારો પણ હતાં. જેમ કે, મનિદરમાં થતાં નૃત્ય, દેવધની-નાચ, પુતલ-નાચ અને

ઓજ-પલી નાટચ. ઓજ-પલીનું સમૂહનૃત્ય ખૂબ લોકપ્રિય હતું અને આજે પણ આસામના ગ્રામપદેશોમાં આનંદવિનોદનું સર્વસામાન્ય માધ્યમ છે. ઓજ-પલીની મંડળીમાં ચારથી પાંચ ગાયકો હોય છે; તેઓ એ જુથમાં વહેંચાઈ જય છે અને બંને જુથ સમૂહગાન કરે છે. મંડળીનો મુખ્યા ઓજ કહેવાય છે અને બાકીના સભ્યો પલી કહેવાય છે. એમાંના એક 'દઈન' ('દક્ષિણ') પલી કહેવાય છે. અને તે ઓજનો દક્ષિણ-જમણો હાથ અર્થાતું મુખ્ય મદદનીશ કહેવાય છે. મંડળીનો મુખ્યા કથા વસ્તુનું ગદ્યપદ્યમય વર્ણન કરે છે, પદ્યમાં આવતા ટેકનું ગાન કરે છે તથા અન્ય પલી કાંસીનોડા વગાડતાં તથા નૃત્ય કરતાં કરતાં ટેકનું પુનરાવર્તન કરે છે. કાદ્યમય કથા સમજલવતાં ઓજ નાટયાત્મક હાવલાવનો, મુદ્રાઓનો, મુખ્યાકૃતિનો અને આંગિક અભિનયનો પ્રયોગ કરે છે. અભિનયપ્રયોગની વચ્ચે, પ્રસંગેપાતા, ઓજ અટકી જય છે, દઈન સાથે વાતો કરીને કથાનકની સમજૂતી આપે છે, જેથી ૨૭ન કાર્યક્રમમાં નાટયસંવાદનો અનુભવ થાય છે. વૈષ્ણવ-કાળ પૂર્વના ઓજ-પલી નૃત્ય-નાટયમાંથી શંકરદેવને અંકીયા નાટની પ્રેરણા મળી હોય, અને ભારતના ખીંચ ભાગોમાં પ્રચલિત લોકનાટયના પ્રભાવે એમાં વૃદ્ધ કરી હોય.

અંકીયા નાટનો વિકાસ આસામની સ્થાનિક સામગ્રીમાંથી થયો હોય, તો પણ સંસ્કૃત નાટક અને નાટયશાસ્ત્રનો એના ઉપરનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ છે. શંકરદેવે પોતે, સંસ્કૃત પરંપરાને અનુસરીને, એને 'નાટ' અને 'નાટક' એવાં નામ આપ્યાં છે. વैષ્ણવ કવિઓએ આ પ્રકારની રચનાઓને આપેલાં અન્ય નામ 'યાત્રા', 'નૃતા' અને 'અંક' છે. ('અંક' વડે એકાંકી નાટકનું સૂચન થાય છે.) માધવદેવનાં દૂંકાં નાટકો 'જુમુરા' કહેવાય છે. પણ વધારે પ્રચલિત નામ તો 'અંકીયા નાટ' છે. આ નાટય-રચનાઓને સંસ્કૃત ઇપ્કોમાંની એકાંકી રચનાઓ સાથે કરો સંબંધ નથી. 'અંકીયા નાટ' એ આસામી ભાષામાં એક સામાન્ય નામ છે અને વैષ્ણવ ધર્મની કથા, માન્યતા કે સિદ્ધાન્તનું એક અંકમાં નિરૂપણ કરતું નાટક-એવો તેનો અર્થ છે.

રચનાપદ્ધતિમાં અંકીયા નાટ સંસ્કૃત નાટયશાસ્ત્રના નિયમોને ડેટલેક અંશે અનુસરે છે. ખાસ કરીને એમાં શ્લોકો અને નાન્દી હોય છે તથા સૂત્રધાર દ્વારા નાટકની પ્રસ્તાવના થાય છે, અને પૂર્વરંગ હોય છે. પણ સંસ્કૃત નાટકમાં સૂત્રધાર પ્રસ્તાવના પછી અદ્યત્ય થઈ જય છે, જ્યારે

અંકીયા નાટમાં તે એક અનિવાર્ય પાત્ર છે. (અવાઈના રંગલાની કેમ.) અહીં સૂત્રધાર આદ્યથી અંત સુધી રંગભૂમિ ઉપર રહે છે. અંકીયા નાટમાં સૂત્રધારનું કામ સૂત્રસંચાલનતું અથવા નાટકને ભજવણી માટે તૈયાર કરવાનું છે તે સાથે નાટક વિષે પ્રેક્ષકો સમક્ષ સતત લોકગમ્ય રીતે વિવેચન કરવાનું છે. સૂત્રધાર વાધવૃન્દ સાથે નૃત્ય કરે છે; નાન્દીના પાડ વડે નાટકનો આરંભ કરે છે, રંગમંચ ઉપર પ્રવેશતાં પાત્રોનો પરિચય આપે છે, એમનાં કાર્ય અને અભિનય માટે સૂચનાઓ આપે છે, રંગમંચ ઉપર એમના પ્રવેશની અને ત્યાંથી તેમના ગમનની જહેરાત કો છે, નાટકના કાર્યવેગમાં આવતી મહત્વાની પૂર્તિ ગીત, નૃત્ય અથવા પ્રસંગોચિત ઉકૃતાંક દ્વારા કરે છે તથા નાટ્યપ્રયોગમાં ઉપસ્થિત થતા નૈતિક અને આધ્યાત્મિક મુદ્હાઓની દૂંકી ચર્ચા કરે છે. વળી અંકીયા નાટમાં અંક કે પ્રવેશ હોતા નથી અને દશ્યમાં થતા ફેરફારો કાંતો સૂત્રધાર જહેર કરે છે અથવા વાધવૃન્દના વાદન અને ગાનથી તે સૂચિત થાય છે. સૂત્રધારની આ પ્રકારની કાન્ગીરીની અંકીયા નાટમાં ‘ભાવના’ અથવા નાટ્યપ્રયોગનો પ્રભાવ ફાડવા તથા એને લોકપ્રિય ખનાવવા સારુ આવશ્યકતા હતી, કેમકે પ્રેક્ષકવર્ગ ધાર્યું ખરું અખણું આમજનોનો હતો અને નાટકની આગળ ચાલતી કથાની પ્રગતિ તેમને, વચ્ચે વચ્ચે સમજવવાની જરૂર હતી. આસામની ‘ભાવના’માં, આમ, સૂત્રધારનું સ્થાન ધારું મહત્વનું હતું, અને આને પણ ‘અંકીયા નાટ’નો સૂત્રધાર એના વિષયમાં ઠીક નિપુણતા ધરાવતો હોય છે. તે અભિનેતા તથા પ્રવીણુ સંગીતકાર અને નૃત્યકાર હોય છે. શાસ્ત્ર્ય હોય ત્યાં સુધી, અંકીયા નાટ્યના પ્રયોગ પ્રસંગે, આ કલાઓના ઠીક જણાકાર હોય એવા માણસની સૂત્રધાર તરીકે નિયુક્તિ કરવામાં આવે છે. બાલપણથી જ એને સંગીત, નૃત્ય અને અભિનયની તાલિમ મળેલી હોય છે.

‘રામવિજય’ નાટક એ શંક્રહેવનો અંતિમ રચના મનાય છે. શંક્રહેવના મુખ્ય આરાધ્ય હેવ કૃષ્ણ હતા, પણ તેમણે સુકલધ્વજ રાજની વિનંતીથી આ નાટકની રચના કરી છે. ‘ગુરુચરિત’ નામથી શંક્રહેવનું ચરિત્ર લખનાર રામાનંદ ટુંને આ નાટકનું ખીજું નામ ‘સીતા સ્વયંવર’ આપ્યું છે. આ નાટકમાં રામાયણના બાલકાંડના અંશોને સંવાદ રૂપે મર્સુત કર્યા છે. વાલ્મીકિ રામાયણથી લિન્ન કેટલાક કથાંશો અહીં મળે છે તે, આસામમાં કે પૂર્વ ભારતમાં પ્રચલિત રામાયણ-કથાને આભારી

હશે. ધનુલોંગ પૂર્વે લક્ષમણુ દારા ઉત્ત્યરિત, પૃથ્વી માટેના સાવધાનીના શખ્ષ શાંકરદેવ સીતા પાસે બોલાવ્યા છે. એક નવીન પરિકલ્પના આ નાટકમાં શાંકરદેવ રજુ છરી છે : સ્વયંવર સમયે સીતાના મુખ્યદર્શનથી વિશ્વામિત્રને મૂર્ચિત થતા બતાવ્યા છે ! આ નાટકથી પ્રસાન થઈ રાજ સુક્ષ્મધ્વને શાંકરદેવ દારા અને અલિનયપ્રયોગ કરાવ્યો હતો.

ગીતો અને પદ્ધોનું આ નાટકોમાં વિશિષ્ટ સ્થાન છે. એ ‘શાંકર ગીત’ અથવા ‘ભાટિમા’ કહેવાય છે. ‘બરગીત’ પણ એમાં વખતોવખત આવે છે. ‘ભાટિમા’નું આસામી સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન હોઈ એ વિષે એ શખ્ષ કહેવા ઉચ્ચિત થશે. ભાટ—ચારણ્ણાની બિરહાવલિની એક શૂખલા પણ એના મૂળ રૂપને હાઢી શકાય. એ એક પ્રકારના ગેય છાંદ છે. શાંકરદેવના ભાટિમા-સાહિત્યને ત્રણું આગમાં વહેંચી શકાય—

(૧) નાટ્ય-ભાટિમા

(૨) દેવ-ભાટિમા

(૩) રાજ-ભાટિમા-રાજ નરનારાયણુ માટે.

આ પરંપરામાં આગળ જતાં શાંકરદેવે ગુરુ-ભાટિમા પણ લખ્યો.

નાટ્ય-ભાટિમા શાંકરદેવનાં નાટકોમાં છે. નાટકના આરંભમાં સ્તુતિરૂપે એની રચના થાય છે. નાટ્ય-ભાટિમા તથા દેવ-ભાટિમામાં શાંકરદેવની ભાવવિહવલતા દેખાય છે. ઉદાહરણું તરીકે જુઓ ‘કાલીદમન’ યાત્રામાં—

દેવકિ ઉદ્રે: ઉદ્ય જોહિ દેવાઃ કયદિલિકત ત્રાનઃ ।

અથ ખંડ ઘેતુકુઃ કેદ્ય હરં હક કંસક ધરહલ પ્રાન ॥

બિરિન્દા વિપેનઃ બિહાર વિહારદઃ શારદ ચંદ્ર સમાન ।

હોહિ જગત શુરૂ તૌરે સતતે કર મુકુંદિ મંગલ વિધાન ॥

(દેવકીના ઉદ્રથી ઉત્પન્ન થયેલા દેવે લક્તોનું ત્રાણુ-રક્ષણુ ક્ષું ; બકાચૂર, ઘેતુકાચૂર આદિ રાક્ષસોના અને કંસના આણુ હર્યા. શરદ ઋતુના ચંદ્રની જેમ જેઓ વૃન્દાવન વિપિનમાં વિહાર હરે છે એ જગદ્ગુરુ દેવ સતત તારી મુક્તિનું મંગલ વિધાન કરશે.)

ભાટિમાનું ગાન સૂત્રધાર કરે છે. શાંકરદેવનાં પાંચ નાટકોમાં— ‘કાલીદમન’, ‘કેલિગોપાલ’, ‘દુક્ષિમણીહરણુ’, ‘પારિજ્ઞતહરણુ’ અને

‘રામવિજય’ નાટકમાં—એક એક મંગલ ભાટિમા છે અને તે અત્યંત ભક્તિપૂત તેમજ કવિત્વપૂર્ણ છે.

સંસ્કૃત નાટકોની જેમ, મોટા ભાગનાં અંકીયા નાટને આરંભ સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ક્રના વિધાન મુજબ નાન્દી, પ્રરોચના અને પ્રસ્તાવનાથી થાય છે. પ્રાચીનતર આસામી અંકીયા નાટમાં સામાન્યતઃ આડ અથવા બાર ચરણુના એ નાન્દીશ્લોકો રહેતાં એમાંનો એક શ્લોક પ્રેક્ષકો ઉપર આશીર્વાદ જીતારે એમ પ્રાર્થિતો અને ખીંચ શ્લોકમાં નાટકના વસ્તુનું સૂચન થતું. ઉત્તરકાલીન આસામી ભાષાનાં કેટલાંક નાટકોમાં સંસ્કૃત નાન્દીશ્લોક દૂર કરીને એને સ્થાને આસામી ભાષાનું આશીર્વાદાત્મક કાવ્ય મૂહુવામાં આવે છે. સંસ્કૃત નાટકોની નાટ્યસુચિમાં નાન્દ્યન્તે સૂત્રધારઃ । એવો ઉલ્લેખ સૂચિએ છે કે રંગમંચ ઉપર સૂત્રધારનો પ્રવેશ નાન્દીશ્લોકના ગાન પછી થાય છે, જે ખતાવે છે કે નાન્દીનો પાઠ સૂત્રધાર કરતો નથી. પરંતુ અંકીયા નાટમાં નાન્દીનું ગાન એ સૂત્રધારનું વિશિષ્ટ કાર્ય છે.

નાન્દીનું ગાન પૂરું થાય, એટલે નાટકના વસ્તુની જહેરાત એક સંસ્કૃત શ્લોક દ્વારા સૂત્રધાર કરે છે (પ્રરોચના). એનો પછી તુરત જ આસામી ભાષાનું, ‘ભાટિમા’ નામે ઓળખાતું સ્તુતિકાવ્ય ગવાય છે, જેનો ઉલ્લેખ આપણે ઉપર કરી ગયા. એ પછી પ્રસ્તાવના આવે છે. સૂત્રધાર આકાશવાણી સાંલળે છે અને એના ‘સંગી’ અથવા સાથી જેઝે કેટલીક ચર્ચા કરે છે. પછી નાટકમાં આવનાર પાત્રાનો તે ઉલ્લેખ કરે છે. એ પછી એનો સંગી રંગમંચ છોડી જય છે.

સૂત્રધાર ઉપરાંત આસામી નાટકમાં એ નોંધપાત્ર પાત્રો હોય છે—દૂત અને બહુવા. તેઓ નટમંડળનો ભાગ હોતા નથી, પણ નાટકના પ્રયોગ દરમિયાન દૂત તરીકે કામ કરે છે તથા પ્રેક્ષકોને રમૂજ પૂરી પાડે છે. નાટકના પ્રયોગમાં, વચ્ચે, કેમ રુકાવટ થાય છે એ સમજલવવા માટે પણ દૂત અને બહુવા રંગમંચ ઉપર આવે છે. દસ્યમાં થનાર ફેરફાર તથા નવીન પાત્રોનું આગમાન પણ તેઓ જહેરાંકરે છે. આ ઉપરાંત બહુવાનું વિરોષ કર્તાવ્ય એના કુચકાએ અને વિનોદવાક્યો દ્વારા, ધાર્મિક નાટકોની ગંભીરતા દૂર કરી, પ્રેક્ષકોને હસાવવાનું છે. અલબ્દત, આ હાસ્યવિનોદ ધાર્મિક નાટકોની મર્યાદા છી એણંગતો નહિં.

જેમ નાટકનો ‘આરંબ નાન્દીશ્લેષથી’ થાય છે તેમ એને અંતે ‘મુક્તિ=મંગલ-ભટિમા’ તરીકે ઓળખાતી પ્રાર્થના આવે છે, જેને સંસ્કૃત નાટકેના ભરતવાક્ય સાથે સરખાવી શકાય. એ પ્રાર્થના પણ સૂત્રધાર બોલે છે; નાટકના અલિન્ય પ્રયોગમાં કંઈ ક્ષતિ રહી હોય તો એ માટે એમાં પ્રલુની ક્ષમા માગવામાં આવે છે; અને છેલ્ખે નાટકનો બોધ એ પ્રગટ કરે છે તથા પ્રેક્ષકેને ધર્મમાર્ગ ચાલવાને ઉપદેશે છે.

સ્પૃષ્ટ છે કે અંકીયા નાટની રચના ધાર્મિક હેતુઓ માટે થઈ હતી. આથી જન્માણભી, દૈલયાત્રા અને શરદપૂર્ણિમા જેવા પ્રસંગોએ ગામના નામધરમાં તેનો પ્રયોગ થતો હતો. એ પછી પૂર્ણિમા જેવા પર્વ-દિવસોએ, તથા ગ્રામજનો. એતીના કામમાંથી ફારેગ થયા હોય તે સમયે અંકીયા નાટ બજવાતા હતા. ડેટલીક વાર પ્રયોગો માટે ખાસ મંડપો બંધાતા. શાંકરદેવના પદ્મશિષ્ય માધવહેવે પોતાનાં નાટકો ‘લોજન વિહાર’ અને ‘દધિમંથન’ બજવવા માટે બારપેટમાં એક મોટું સલાગૃહ બંધાદ્યું હતું, જેને ‘બરધર’ અથવા ‘રંગિયાલ-ધર’ નામ આપવામાં આદ્યું હતું.

નામધર એ ગ્રામજનોની સહિયારી મિલકત છે, જ્યાં દરરોજ સાંજે ભજનકીર્તિન માટે અથવા ‘પાઠક’ અથવા પુરાણીનાં પ્રવચનો સાંભળવા માટે લોકો એકત્ર થાય. ગામવૃદ્ધો ગામની ટંટાક્ષિસાદ ત્યાં પતાવે, ઉત્સવે પણ ત્યાં ઉજવાય. ગ્રામ પંચાયતનું સ્થાન પણ ત્યાં રહે. સંગીત નૃત્ય અને નાટકમાં આગ્રવું સ્થાન મેળવીને નામધરની સંસ્થાએ આસામના સાંસ્કારિક જીવનમાં મહત્વનું પ્રદાન કર્યું છે.

હવે, નામધરના સ્થાપત્યનો વિચાર કરીએ. નામધર, સામાન્ય રીત છાયેલા છાપરાવાળું, પચાસ હીટ કરતાં વધુ લંબાઈવાળું, લંબચોરસ બંધકામ હોય છે. એના એક છેડે ‘મણિઝૂટ’ નામે નાનકડો ખંડ હોય છે (હિન્દુ મન્દિરના ગર્ભગૃહ જેવો), જ્યાં લાકડાના સિંહાસન ઉપર ભગવાનની મૂર્તિ અથવા ભાગવત જેવા ધર્મઅન્થની નકલ મૂકેલી હોય છે. સંપ્રદાયના અંતરંગ વર્તુળના હોય એ લોકો જ મણિઝૂટમાં જઈ શકે છે. નામધરના બે વિલાગ હોય છે-મણિઝૂટ પાસેનો વિલાગ ‘અધિકાર’ અથવા આચાર્ય જે ધાર્મિક વિધિમાં અગ્રણી હોય છે તેને માટે એને આલણો માટે અનામત રાખેલો હોય છે; ખીને વિલાગ નટમંડળો માટે હોય છે. પ્રવેશદ્વાર પાસેની બાજુ પ્રેક્ષકો માટે હોઈ એને ‘રંગમંડપ’

કહી શકાય. ત્યાં પ્રેક્ષકો સાદી ઉપર અથવા જીમીન ઉપર બેસે છે. રંગમંડપના મધ્યભાગમાં થાંભલાની બે હાર હોય છે, એની પાસે વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વો માટેની બેઠકો અનામત રખાય છે. થાંભલાની બે હાર વચ્ચેના લગભગ બેતૃતીયાંશ ભાગનો રંગભૂમિ તરીકે ઉપરોગ થાય છે; પણ તે ભાગ આસપાસની ભૂમિ કરતાં જાંચી સપાઈઓ હોતો નથી. રંગભૂમિ ગણુત્તા ભાગની આસપાસ વાદકવૃન્દ અને નટમંડળ બેસે છે, રંગભૂમિ ઉપર ‘અર્કાપોર’ અથવા સફેદ પડવા સિવાય ખીજ ડેઈ વ્યવસ્થા નથી (સંસ્કૃત નાટકમાં પડવાને ‘પટી’ અથવા ‘અપટી’ કહેવામાં આવે છે, એનો ઉદ્દેશ અહીં કરી શકાય). મુખ્ય પાત્રો ‘ચોધર’ (સં. ‘છઙ્ગગુહ’) અથવા નેપથ્યમાંથી રંગભૂમિ ઉપર આવે છે, તે આ પડવા ખરોડીને. નામધરની પાસે જ ચોધર હોય છે. બધા નટો રંગભૂમિ ઉપર એક સાથે લેગા થતા નથી. સૂત્રધાર એમના પ્રવેશની જહેરાત કરે ત્યાં સુધી તેઓ ‘ચોધર’માં રાહ જુએ છે. કેટલીક વાર પોતાનો ભાગ ભજવ્યા પછી તેઓ રંગભૂમિમાંથી ચાલ્યા જતા નથી, પણ તેમને પછીની ભૂમિકા કરવાની આવે ત્યાં સુધી વાદકવૃન્દની સાથે બેસે છે.

હાલની જેમ, એ સમયે પણ નામધરમાં ધંધાદારી નટો નહોતા. (ગુજરાતમાં નાયક સિવાયની જ્ઞાતિઓના લોકો ભવાઈ ભજવે છે તેઓ પણ ધંધાદારી નથી હોતા; કેવળ ધાર્મિક દર્શિતાઓ ભજવે છે.) આમજનોમાંથી એ નટોની પસંદગી કરવામાં આવતી. કુષ્ણ અને રામની તથા તેમની પત્નીઓની મુખ્ય ભૂમિકાઓ ઉચ્ચ જ્ઞાતિના યુવાનો ભજવતા, કેમ કે નાય દરમિયાન ખીજ નટો તેમજ પ્રેક્ષકોના નમસ્કાર તેઓ સ્વીકારતા. ‘ભાવના’ના પ્રયોગ પહેલાં આ નટો એક દિવસને ઉપવાસ કરતા. સુનંદર અને નાજુક દેખાવના કિશોરો અને યુવાનો સ્વીનું પાત્ર ભજવતા.

સંસ્કૃતમાં ‘નટ’નો એક પર્યાય કુશીલવ છે. નટોનું શીલ અથવા ચારિત્ય કેટલાક દાખલમાં શાંકાસ્પદ ગણુતું હોઈ આ શબ્દપ્રયોગ થયો છે, એમ મનાય છે. પણ આસામની ‘ભાવના’ના નટોનું ચારિત્ય નિષ્કલંક ગણુતું. વિદ્ધાનો, કલાકારો તથા ઉચ્ચ સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય સ્થાન ધરાવનાર લોકો ‘ભાવના’માં પાત્ર તરીકે કામ કરતા અને એમાં એમની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા અને સન્માનની ક્ષતિ ગણુતી નહિ.

નામધરનો મુખ્યા ‘અધિકાર’ કહેવાતો. તે નાયપ્રયોગ વખતે હાજર હોય તો પ્રેક્ષાપત્ર અથવા સલાપત્ર ગણ્ય છે. નટોના તેમ

પ્રેક્ષકોના નમસ્કાર તે જીલે છે. પ્રેક્ષકો 'સભાસદ' અથવા 'સામાજિક' છહેવાય છે. (સંસ્કૃત નાટકમાં પણ પ્રેક્ષકોને 'સામાજિક' કહે છે.)

જુદી જુદી ભૂમિકા માટે, સ્વાભાવિક રીતે જ. નટોના ખાસ પોશાક હોય. 'ખનિકાર'ને ધેર તે સાચવી રખાય છે, 'ખનિકાર' આમડાને ચિત્રકાર હોય છે અને માટી અને લાકડાની મૂર્તિઓ બનાવવાનો તનો ધંધો હોય છે. નટોએ પહેરવાનાં મહોરાં તે તૌયાર કરે છે; નાટ્યપ્રયોગ વખતે ઉપયોગમાં લેવાતાં હથિયારો—જેવાં કે તલ્લવાર, ઢાંધ, ધનુષ—આણુ. ચક્ક, ગદ્દા વગેરે તે બનાવે છે; નેપથ્યમાં નટોને તૌયાર થવામાં સહાય કરે છે અને નાટક રાત્રે થવાનું હોય તો મશાલો પૂરી પાડે છે. આ બધા માટેનો અનુભવ ખનિકારે પૂર્વી—પરિપરાથી મેળવેલો હોય છે.

શાંકરદેવે નાટક બજવવા માંડયાં ત્યાર પહેલાંથી આસામના લોક-પ્રચલિત નાટ્યમાં મહોરાં પ્રચારમાં હતાં. શાંકરદેવ અને તેમના શિષ્યોએ બજવેલાં નાટક 'ચિહ્નયાત્રા'માં અનો ઉલ્લેખ છે; એમાં વિષણુના વાહન ગરુડને મહોરું પહેરેલ બતાવ્યો છે. મહોરારાંના ત્રણુ પ્રકાર હતા - (૧) લયજનક અથવા જુણુપ્સાજનક મહોરાં, જેમ કે રાવણુ અને કુંભકર્ણુ જેવા રાક્ષસોનાં, યમરાજનાં, હનુમાનનાં, ધત્યાદ્ધિ; (૨) પ્રાણીઓએ કામ કરતા નટોનાં—જેમ કે ગરુડ, કાલિયનાગ, વરાહાવતાર, જટાયુ, વાનરો, ધત્યાદ્ધિ; (૩) વિદ્વાષકો આદિનાં હાસ્યપ્રેરક મહોરાં.

મહોરાં સામાન્ય રીતે ચહેરો અને માથું ઢાંકે, પણ 'રાવણુવધ,' 'કાલીયદમન' અને 'સ્યમંતકહરણુ' જેવા કેટલાક નાટ્યપ્રયોગોમાં આખાયે શરીર ઉપર પહેરાય એવાં મહોરાં વપરાતાં (સ્યમંતક પાછો મેળવવા માટે કૃષ્ણ રીંછના રાજ જંબુવંત સાથે ચુંદ કૃષ્ણ હતું; એમાં જંબુવંત એવું મહોરું પહેરે છે.)

આખા શરીર ઉપર પહેરવાનાં મહોરાં, એવું વજન ધટાડવા માટે તથા પાત્રની હિલચાલ સરળ બને એ સારુ વાંસની પદ્ધોએ અને કપડાંનાં બનાવવામાં આવતાં. માટી, કાપડ, જડા કાગળ અથવા ઝાડની છાલમાંથી બનાવેલાં મહોરાં વિદ્વાષકો પહેરતા. તાત્કાલિક જરૂરિયાત માટે કેળની છાલનો પણ ઉપયોગ થતો, માથે અને ચહેરા ઉપર પહેરવાનાં મહોરાં લાકડામાંથી અથવા ઝાલમાંથી ડારી કઢાતાં.

‘ભાવના’નો નાટ્યપ્રયોગ ધારું ખરું સાંજે શરૂ થાય અને આખી રાત ચાલે. કેટલોક વાર તે અપરાહણમાં શરૂ થાય અને રાત્રે પૂરો થાય. માધવહેવ વકૃત ‘ચોરધરા’ જેવાં ટૂંકાં નાટકો રાત પડતાં પહેલાં પૂરાં થાય. ડોઈ પણ નાટક સવારે ભજવાતું નથી. વળી આ નાટકો માધથી વૈશાખ સુધીના ગાળામાં ભજવાય છે. કેટલીક વાર અનેક ગામેનાં નટમંડળ એકત્ર થાય છે અને કેટલાય હિવસ સુધી નાટકો સતત ચાલુ રહે છે.

આસામની નાટ્યપરંપરા પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી છે અને શાંકરહેવની વિષણુભક્તિએ એ પરંપરાને વિશિષ્ટ રીતિએ પુનર્જીવન આપ્યું. સમકાલીન કવિઓ અને લેખકો માટે શાંકરહેવ મહાન ગ્રેરણારૂપ હતા. એમના પદ્ધશિષ્ય માધવહેવ, જેઓ એ સમયના અભિમ સાહિત્યકાર હતા, તેમણે પણ ભજનો અને નાટકો રચ્યાં છે. માધવહેવકૃત લક્ષ્ણ-ક્રિલસ્ક્રીના અન્થ ‘નામધોષા’ અથવા ‘બન્ધરી ધોષા’ની રચના કેવી રીતે થઈ એનું જીવંત વર્ણન ‘કથાગુરુચરિત’માં કરવામાં આવ્યું છે. શાંકરહેવની સૂચનાથી માધવહેવે વિષણુપુરી સંયાસીકૃત ‘લક્ષ્ણિતરતનાવલિ’નો અનુવાદ કર્યો હતો તથા ‘રાજસૂધ્ય’ કાવ્યની રચના કરી હતી. અનુશ્રુતિ એવી છે કે ‘નામધોષા’ અને ‘લક્ષ્ણિતરતનાવલિ’ એ બંનેની પહેલી કઠી, પોતાના શિષ્ય પ્રત્યેના સ્નેહ અને સંમાનના પ્રતીક તરીકે શાંકરહેવે રચ્યો હતી.

બહેણું લેખન કરનાર ખીજ લેખક રામ સરસ્વતીએ શાંકરહેવની સૂચનાથી મહાલારતનો અનુવાદ હાથ ધર્યો. અનંત કન્દલી નામે એક આલણુ વિદ્વાને ભાગવત, દર્શમ સ્કન્ધના કેટલાક લાગનો અનુવાદ કર્યો, એ વિષે પણ એક ડિવદન્તી પ્રચલિત છે. અનંત કન્દલીને એક સ્વર્પન આવ્યું, જેમાં તેમને શાંકરહેવનું ઉચ્ચાર ભાવાનું કહેવામાં આવ્યું. અનંત કન્દલીએ આ માટે શાંકરહેવ પાસે માગણી કરી ત્યારે, સ્વાભાવિક રીત જ, તેમણે ના પાડી, પરન્તુ અનંત કન્દલીને સૂચના કરી કે ભાગવત, દર્શમ સ્કન્ધના જે ભાગનો અનુવાદ પોતે નથી કર્યો તે કન્દલીએ કરવો. ખીજ જે કવિઓએ ભાગવતના વિવિધ સ્કન્ધાના અનુવાદો કર્યો તે કાંતા શાંકરહેવની સીધી સૂચનાથી કર્યો હતા અથવા એમના શિષ્યોની ગ્રેરણાથી તે કરવામાં આવ્યા હતા. અનંત કન્દલીએ પૌરાણિક વિષયનાં અનેક કાવ્યો રચ્યાં છે, પણ એનું ‘કુમારબરણુ’ સૌથી લોકપ્રિય છે, કેમકે ભાગવત અને હરિવંશમાં વર્ણવાયેલી ઉષાબરણ (વસ્તુતઃ ‘અનનુદ્ધ-

હરણુ')ની કથા એમાં સરસ રીતે વર્ણવાઈ છે. કાચ્યને એણે આપેલું 'કુમારહરણુ' નામ સાર્થક છે.

છેલ્દાં પાંચસો વર્ષ પૂર્વે થયેલા શંકરહેવનું સ્થાન આસામી સાહિત્યમાં અમર છે. પણ એ સ્મરણુમાં રહે કે શંકરહેવનું જીવનકાર્ય વૈષણવ ધર્મ અને વૈષણવ જીવનદિનના પ્રચાર માટે હતું. આથી એમના સાહિત્યનો અંતિમ હેતુ બોધપ્રધાન હતો. ધર્મ અને નીતિમત્તા એક જ સિક્કાની બે બાળુઓ છે; આથી રામાયણ—મહાભારત અને પુરાણોમાંથી શંકરહેવ વારંવાર ઉદ્ઘાટનાં અને દષ્ટાન્તો આપે છે તથા તે દ્વારા સત્ય, દ્વા અથવા કૃપા, દ્વાન, અભિંસા, ક્ષમા, અનરૂપતા અથવા ઈષ્ટાન્તો અભાવ, ધૂતિ અથવા ધીરજ, અદ્વા અને દ્વા અથવા ઈન્દ્રયોનું નિયમન આદિ ગુણોનો મહિમા કરે છે. દુઃખ અને વિનાશ ડરનારા દુર્ગુંણો તેમણે આમ ગણુાધ્યા છે: કામ, કાધ, લોભ, મોહ, માન, અથવા માત્સર્ય અસ્તુયા અર્થાતું ઈષ્ટાન્તો. શંકરહેવનાં લખાણોમાં આ પ્રકારનો ધર્મબોધ હોવા છતાં એ બોધ એવી ઉદાર અને પ્રેરણુામય વાણીમાં તથા સંસ્કૃત સાહિત્ય પાસેથી વારસામાં મળેલા અર્થાલંકારો અને શબ્દાલંકારો સહ થયો છે કે એમની વાણીના ગણુનાપાત્ર અંશરૂપે ચિરંજીવ રહેવાને સર્જન્યો છે. એમના 'ગાન્ધેન્દ્ર ઉપાધ્યાન'માં ચિત્રકૂટના દિવ્ય ઉપવનનું વર્ણન એમની વર્ણનશક્તિનું જ નહિ, પણ પ્રાકૃતિક સૌનંદર્ય વિલોક્નવાની એમની દર્શિનું લાક્ષણ્યિક ઉદાહરણુ છે.

ગુજરાતી કવિઓ માંડળુ અને અખાની જેમ શંકરહેવની રચનાઓમાં પણ કહેવતોનો વિપુલ પ્રયોગ છે; આથી એમનાં લખાણો સરળ અને લોકગમ્ય બન્યાં છે તથા એમાંનું ડહાપણુ લોકજીવનમાંથા જિગેલું હેઠ એ લખાણોને લારે લોકપ્રયતા પ્રાપ્ત થઈ છે. આસામની પ્રજા ઉપર તેમ જ આસામના ભાષાસાહિત્ય ઉપર તથા આસામના ધર્મજીવન ઉપર શંકરહેવના અનંત ઉપકારો છે. આથી ભાધવહેવે તેમને વિષે કહ્યું છે : "અગાઉ પ્રેમામૃતના પ્રવાહે। માત્ર સ્વર્ગમાં વહેતા હતા; શંકર આધ્યા અને તેમણે એ પ્રવાહેના કિનારા તાડી નાખ્યા; હવે જુઓ, એ અમૃતપ્રવાહ ગર્જના હરતો આ જગતમાં વહે છે." આન્દે પણ શંકરહેવનાં એકાંક્ષી નાટકો ભજવાય છે, એમનાં ખરગીત ગવાય છે અને એમનાં કાચ્યોનાં ઉત્સાહપૂર્વક માન કે પઠન થાય છે.

શાંકરહેવ પછી આસામમાં વૈષ્ણવ ધર્મ અને સાહિત્યમાં સૌથી નાધપાત્ર નામ ‘નામદોષા’ના ડર્ટ માધવહેવનું છે. શાંકરહેવના ઉત્તરાધિકારી તરીકે તથા શાંકરહેવના જીવનદર્શાનની હૃબુહૃ છિંબ રજૂ કરનાર કંદિ અને તત્ત્વજ્ઞ તરીકે એમના અન્ય સાહિત્ય ઉપરાંત ‘નામદોષા’ને વિસ્તૃત પરિચય આપણે છેલ્લા પ્રકરણમાં કરીશું.

પ્રભાતથી માંગીને રાત્રિ ચુધી જુદા જુદા સમયે નામધરમાં લક્ષીત-સંગીત – ‘પ્રસંગ’ – ગાવાની પ્રથા શાંકરહેવે શરૂ કરાવી હતી. અંકુરીયા નાટ દ્વારા તેઓ વૈષ્ણવ ધર્મનું પ્રવર્તન કરતા એ તો આપણે નેર્ધ ગયા. પણ એમણે એક નિયમ કરાવ્યો હતો કે સત્રાધિકાર અથવા મઠના ઉપરિને એમના સ્થાન ઉપર સ્થાપિત કરવામાં આવે ત્યાર પહેલાં તેમણે ગીત અને અંકુરીયા નાટની રચના કરવી. આને પરિણામે ધર્મપ્રચાર થયો, આસામી સાહિત્યમાં વૃદ્ધ થઈ તેમ જ અક્ષરરૂપાનનો પણ વિસ્તાર થયો. જેમણે ગીત અને નાટ લખ્યાં હતાં, એવા પ્રારંભના એક સત્રાધિકારી જોપાલ આતા (૬. સ. ૧૫૪૭-૧૬૧૧) હતા; માધવહેવે એમને બાર ધર્મપ્રચારેમાંના એક નિર્મયા હતા. જોપાલ આતાએ કલંજર સત્રની સ્થાપના કરી હતી. આહતગુરી સત્રના સ્થાપક શ્રીરામ આતા અને એમના પુત્ર રામચન્દ્ર દ્વિજ, જેએ આહોમ રાજ ચક્રવર્જસિંહના (અવસાન ૧૬૬૮) હના, તેમણે પૂર્વેના નમૂનાને અતુસરીને ગીતો અને સ્તોત્રો રચ્યાં છે તથા એમના લાવ, વિચાર અને શૈક્ષીમાં શાંકરહેવની ધર્ષણી અસર વરતાય છે. જ્યદેવના ‘ગીતજોવિન્દ’નો પ્રભાવ પણ આ કૃતિએ ઉપર છે : કૃષ્ણ અને રાધાની લીલાઓનું દર્શાવ્યાન એમાંના કેટલાંક ગીતોમાં છે; અગાઉ કહું છે તેમ, આસામના પૂર્વકાલીન વૈષ્ણવ સાહિત્યમાં રાધાનો નામોદલેખ જ નથી.

વૈષ્ણવ પુનરુજ્જીવનકાળનું લક્ષણું એમાં રહેલો સમાનતાનો ભાવ હતો. ઋવર્ગમાં પણ તેણું વિદ્યાને પોષણું આપ્યું, શાંકરહેવની પૌત્રવધૂ કનકલતાએ (લક્ષ્મીઓર્ધ્રી) સંખ્યાબંધ લક્ષીતગીતો રચ્યાં છે. તે આસામની કૃવળ પ્રથમ કવિયાની ન હોતી, પણ સત્રની અધિકારિણી તરીકે નિયુક્ત થનાર પ્રથમ મહિલા હતી.

અકુરણુ ૪

શાંકુરહેવના સમકાળીનો અને અનુગામીઓ

આસામના વૈષણુવ સાહિત્ય ઉપર ભાગવત પછી સૌથી ગાઢ અસર મહાભારતની છે, કેમકે મહાભારતમાં કૃષ્ણચરિત્રનો મહદંશ આવતો હોઈ તે મઙ્ગાન ધર્મઅન્ય ગણુતો હતો. અનેક કવિઓએ મહાભારતના અમુક અંશોનો અનુવાદ કર્યો અથવા વિષણુનો કે વિષણુની લક્ષિતનો મહિમા ગાવા માટે એમાંથી અનેક આખ્યાનો કે ઉપાખ્યાનોની રચના કરી. સંતચરિત્રાનું ગાન કરવા માટે તથા ત્યાગ, પ્રભુમય જીવન, સર્વ પ્રાણીએ પ્રત્યે ગ્રેમ, દ્વારા, આજ્ઞાવ, સત્ય, તીર્થયાત્રા આદિનું માણાત્મ્ય વર્ણવવા માટે કવિઓએ એ ઉપાખ્યાનો કે એનાં રૂપાન્તરાને ઉપયોગ-વિનિયોગ કર્યો.

શાંકુરહેવના સમયમાં આ પરિબળોનું વ્યાપક પ્રવતીન થયું અને એમના અનુગામીઓમાં પણ તે ચાલુ રહ્યું. એક-શરણ ધર્મ અને વૈષણુવ મતનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવા માટે શાંકુરહેવે કાવ્ય, નાટ, ગીત આદિ વિવિધ સાહિત્યપ્રકારો અને માધ્યમોનો આધાર લીધો હતો. એનું અનુસરણ શાંકુરહેવના અનુગામીઓમાં પણ થતું રહ્યું.

શાંકુરહેવના કેટલાક મુખ્ય અનુગામીઓની વાત સંક્ષેપમાં અહીં કરીએ.

ગોપાલ આતા-એમનો જન્મ પ્રાય : ઈ. સ. ૧૫૪૦માં ૨ંગપુર પાસે નાંજિરહાટમાં થયો હતો. તેઓ માધવહેવના શિષ્ય હતા અને ‘આતમ-રામ-પ્રિય’ તરીકે પણ એળખાતા. તેઓ કાલ-સંહતિ-સત્રના પ્રતિષ્ઠાતા હતા. તેમણે લક્ષિત-ધર્મના પ્રચાર માટે ત્રણું પ્રસિદ્ધ નાટકોની રચના કરી હતી; ‘જન્મયાત્રા,’ ‘નંદોત્સવ’ અને ‘ગોપી-ઉદ્ઘવ સંવાદ.’ આ રચનાઓ ઉપર શાંકુરહેવનો પ્રભાવ હેખાય છે. ‘જન્મયાત્રા’ના કેટલાયે અંશો ઉપર શાંકુરહેવના ‘દશમ સ્કન્ધ’ની અસર છે અથવા એમ કહેવાય કે એમાં ‘દશમ સ્કન્ધ’નું નાટક રૂપ છે.

ગોપાલ મિશ્ર-૧૬મી સદીના મધ્યભાગમાં માલીપુરમાં એમનો જન્મ થયો હતો. તેઓ દામોદરહેવના શિષ્ય હતા અને ઉલ્લભારી અને ઝુદ્ધિયા

સત્રના સ્થાપક હતા. માધવહૈવકૃત ‘નામધોષા’ની પ્રેરણુથી તેમણે ‘ધોષારતન’ની રચના કરી હતી. એમાં ગીતા, પુરાણા, સંહિતા આદિનું સારતત્ત્વ અહુણું કરી એને કાવ્યરૂપ આપ્યું છે. એ કૃતિ એમનાં પાંડિત્ય તેમ જ લક્ષ્ણિતભાવની પરિચાયક છે અને એમની સૌથી મહત્ત્વની રચના છે. આ ઉપરાંત ‘શાખ્યુડવધ’, ‘મહિષાસુરવધ’, ‘મધુ-કૌટલ’, ‘દેવીલાગવત’ આદિ તેમની રચનાઓ છે. ગોપાલ મિશ્રને ‘કવિરતન’ની ઉપાધિ મળી હતી.

ગોવિન્દ મિશ્ર-એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૬૭૦ આસપાસ થયો હતો. તેઓ કામકૃપના ડેઝ ગામના વતની હતા. એમના પૂર્વજ્ઞેની કવિપરંપરામાં તેઓ થયા હતા; એ પૂર્વ પરંપરામાં કલાપચન્દ, રામમિશ્ર આદિનાં નામ આવે છે. તે સમયના પ્રસિદ્ધ પંડિત અને સાહિત્યકાર ભદ્રહૈવના તેઓ સમકાળીન હતા. તેમણે ‘પથગીતા’ તથા ‘ઉત્તરકંડ’ની રચના કરી છે.

વિધા પંચાયન-એમનો રામ સરસ્વતીના સમકાળીન હતા અને તેમણે મહાભારતના અનુવાહમાં રામસરસ્વતીને સહાય કરી હતી. ‘ઉત્તરકંડ’ અને ‘પાતાલીકંડ’ એમની રચના મનાય છે.

ગોપાલચરણ દ્વિજ-એમનો સમય ઈ. સ. ૧૬૭૦ આસપાસ છે. તેઓ ગોપાલમિશ્રના શિષ્ય હતા. શાંકરહૈવકૃત ‘પારિનતહરણુ’થી તેઓ અત્યારે પ્રભાવિત થયા હતા તથા એને ધ્યાનમાં રાખીને ‘હરિવંશ’ અને ભાગવતના કેટલાક અંશોનો અનુવાદ તેમણે કર્યો હતો. શાંકરહૈવના ‘લક્ષ્મિરતનાકર’ અન્થને પણ એમણે ગદ્યરૂપમાં પ્રસ્તુત કર્યો છે.

ભદ્રહૈવ-ભદ્રહૈવનો સમય અનુમાનતઃ ઈ. સ. ૧૫૫૮ આસપાસ છે. તેઓ પ્રભ્યાત વેદાન્તી પંડિત હતા. ભાગવતના એમના અગાધ જ્ઞાનને કારણે એમને ‘ભાગવત ભદ્રાચાર્ય’ની પદવી મળી હતી. એમણે વ્યાકરણું અને સમૃતિશાસ્ય-ધર્મશાસ્યનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો. જેવી રીતે માધવહૈવે શાંકરહૈવ સાથે તર્ક-દલીલો કર્યો પછી શાંકરહૈવનું ‘શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું’ હતું તેમ ભદ્રહૈવે દામોદરહૈવ સાથે તર્ક-વિતર્ક કર્યો પછી ભાગવત ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. તેઓ દામોદરહૈવના પ્રિય શિષ્ય હતા અને ગુરુના આદેશથી તેમણે ‘કથાભાગવત’ અને ‘કથગીતા’ની રચના કરી હતી, જે આસામી ગદ્યમાં સીમાચિહ્નરૂપ ગણ્યાય છે.

દામોદરદાસ—તેઓ ઈસવી સનની સતરમી સદીના આરંભમાં થઈ ગયા. તેઓ અદૃહેવના શિષ્ય હતા. તેમણે અનુવાહકાર્ય અધિક પ્રમાણુમાં કર્યું છે.

મહાભારતનો આધાર લઈ અને એમાંથી પ્રેરણા લઈ રચના કરનાર કવિઓ અને સાહિત્યકારોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય અહીં છરીએ.

આસામના આ ડેટિના કવિઓમાં રામ સરસ્વતી અગ્રગણ્ય છે. તેઓ વિપુલ રચના કરનાર કવિ અને લેખક છે તથા રાજુ નરનારાયણના આશ્રય નીચે લગભગ સર્વ સમકાળીન કવિઓની સાહિત્યક પ્રવૃત્તિઓનું સંકલન કરનાર ચોજક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. નરનારાયણ મહાભારતનો આસામી અનુવાદ કરવાનું રામ રામ સરસ્વતીને સાંપ્રદ્યું હતું. રામ સરસ્વતીએ ‘અનિરુદ્ધ’, ‘કવિચંત્ર’, ‘ભારતભૂષણ’ અને ‘શ્રીનાથ પ્રાણણુ’ જેવાં તખ્ખલુસોથી મહાભારતના મોટા ભાગને અનુવાદ કર્યો. રામ સરસ્વતીના મોતાના કથન દ્વારા જણાવા મળે છે કે તેમણે આ પદ્માનુવાદમાં ત્રીસ હજર કરીએની રચના કરી હતી, જ્યારે ખીંડ કવિઓએ માત્ર ત્રણું હજર કરીએ લખી હતી. સમગ્ર આદિપર્વનો અનુવાદ રામ સરસ્વતીએ ૧૬૬૩ પદ્ય કરીએમાં કર્યો હતો. સભાપર્વનો અનુવાદ એમના પુત્ર ગ્રાપીનાથ પાઠકની સહાયથી ૧૦૭૫માં પદમાં કર્યો હતો. વિવિધ ઉપપર્વો સહિત વનપર્વનો સંપૂર્ણ અનુવાદ રામ સરસ્વતીનો છે. વનપર્વના પ્રસ્તુત આસામી અનુવાદના ડેટલાંક વિલાગો આ પ્રમાણે છે : આદિ વનપર્વ (૮૩૩ પદ), પુષ્પહરણું વનપર્વ (૫૮૪ પદ), મણ્ણિચન્દ્ર ઘોષપર્વ (૧૦૫૮ પદ), વિજ્યપર્વ (૨૨૨૨ પદ), શેષ વનપર્વ (૭૧૮ પદ) અને સિન્ધુ-ધાત્રા પર્વ (૧૮૪૨ પદ). વનપર્વના વળી ખીંડ પેટાવિલાગો છે : કુલાચલ વધ (૧૮૪૭ પદ), બકાસુર વધ (૪૧૨૫ પદ), અતાસુર વધ (૧૮૨ પદ), કુર્માવલી વધ (૩૬૬ પદ), અશ્વકર્ણું વધ (૬૧૧ પદ), જંધાસુર વધ (૩૦૪ પદ) અને લોજકટ વધ. આ ‘વધકાંયો’ મૂલ સંસ્કૃત મહાભારતમાંથા અનેક અંશોમાં જુદાં પડે છે તથા અનેક પુરાતન લોકકથાઓ, અનુશ્રુતિઓ, નીતિકથાઓ તેમજ હેવો, રાક્ષસો અને ઋષિઓની પુરાણુકથાઓ એમાં એવી રીતે સંમિલિત થયેલી છે કે આસામમાં પ્રચલિત લોકમહાભારતનો અર્થાતું સ્થાનિક તરવોથી મિશ્રિત મહાભારતકથાનો ૪ અને અંશ ગણી શકાય. આ કથાઓ લોકરંજન અને લોકશિક્ષણનું કાર્ય

કુદું, તે સાથે માણુસોને નીતિમર્ત્તા અને સત્યાચરણુનો ઉપદેશ આપ્યો. ભારતના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં પ્રચલિત અને ભધ્યકાળમાં રચાયેલી મહાભારત-કથામાં તે તે પ્રદેશમાં પ્રચલિત લોકમહાભારતના અંશો ભજેલા છે અને લોકશાસ્ત્ર તેમજ સમાજશાસ્ત્રની દર્શિએ એનો અભ્યાસ થવો હજી બાકી છે. આસામમાં ભારતીય આર્થ અને મેંગોલિયન જતિઓનું મિશ્રણ થયેલું હોઈ ત્યાંની મહાભારતકથામાંથી આ પ્રકારના અંશોનું ચયન સવિશેષ રૂપે થશે.

આ તો કંઈક વિષયાન્તર થયું. હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ. રામ સરસ્વતીએ પોતે ઉદ્ઘોગ અને કણુંપર્વનો અનુવાદ કર્યો તથા એક સમકાલીન કવિ વિદ્યા પંચાનનની સહાયથી લીણ પર્વનો અનુવાદ કર્યો. દ્રોણપર્વનો અનુવાદ રામ સરસ્વતી, એમના પુત્ર ગોપીનાથ અને બીજા એક દામોદરની સંયુક્ત કૃતિ છે. વિરાટ પર્વનો અનુવાદ (૧૩૨૧ પદ) મુખ્યત્વે કંસારિ કાયસ્થે કર્યો હતો અને એ અનુવાદ મૂળ સંસ્કૃતને સંપૂર્ણપણે અનુસરે છે. કંસારિ સંસ્કૃત પંડિત હતા અને રામ સરસ્વતી એમને 'કવિ' અને 'કષિ' તરીકે બિરહાવે છે. આ પર્વના કેટલાક અંશો 'શ્રીમંત ગલબુદ્ધાન'ની કૃતિ ગણ્યાયા છે, 'નેમણે ભારે ખંતપૂર્વક પદ્ધરચના કરી છે.' અહીં નોંધવું પ્રસ્તુત થશે કે ગલબુદ્ધાન નરનારાયણુનો એક સેનાપતિ હતો અને શંકરદેવને આહેામ રાજ્યમાંથી કુચબિહાર લાવીને એમનું રક્ષણું કરવામાં ગલબુદ્ધાનનો સારો હિસ્સો હતો. મહાભારતના આસામી પદ્ધાનુવાદમાં પણ તેણે યોગદાન કર્યું હતું, એ વિવિધ દર્શિએ મહત્વનું છે. મહાભારતનાં બીજાં પર્વોના નેમણે અનુવાદ કર્યા, તે કવિઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે : દામોદર દાસ (શાલ્યપર્વ), જ્યનારાયણ (સ્તુતિપર્વ), અને લક્ષ્મીનાથ દ્વિજ (શાન્તિપર્વ). ગંગાદાસ, સુષુદ્ધરાય અને ભવાનીદાસ એ ત્રણેંએ સાથે મળી અશ્વમેધ પર્વનો અનુવાદ કર્યો હતો.,

રામ સરસ્વતીનો પુત્ર કલાપચન્દ્ર પણ એક ગણુનાપાત્ર કવિ હતો. ભાગવતના ચતુર્થ સ્કન્ધનો તેણે અનુવાદ કર્યો હતો. પણ એની સૌથી મહત્વની કૃતિ 'રાધાચરિત' છે. આ રચના એમાંના નિરપણું કે એની શૈલી કરતાં એના વસ્તુ માટે મહત્વની છે. કલાપચન્દ્રનું 'રાધાચરિત' રાધા-કૃષ્ણના પ્રણયનું નિરપણું કરે છે, પણ એ પ્રણય સાથે ભારતીય સાહિયતમાં મહદંશે વર્ણવાયેલી શૃંગારિક લીલાઓ વિના ! કર્તા રાધાના

પાત્રના ભક્તિપૂત વ્યક્તિત્વનું, મન-વચન-કર્મથી કૃષ્ણપતિનું અને કૃષ્ણ પ્રત્યેની અજેડ ભક્તિનું તથા વિરહવ્યથા સમેત સમર્પણનું ચિત્ર દોરે છે. સંક્ષેપમાં, ‘રાધા-અરિત’માં કયાંય સંભોગ શૂંગાર નથી, ચીલાચાલુ અર્થમાં વિપ્રલંબ શૂંગાર પણ નથી. કેવળ નિઃસ્વાર્થ ભક્તિના વિજયનું એમાં નિર્ણય છે.

આ વિશિષ્ટ કૃતિનો અતિસંક્ષિપ્ત સાર અહીં જોઈએ. કૃષ્ણનાં પદૃરાણી રુક્ષિમણીને કૃષ્ણ પ્રત્યે પોતાના સમર્પણભાવનું અલિમાન હતું. તેમણે પોતાના સર્વાશ્રેષ્ઠ ભક્તિનું નામ કૃષ્ણને પૂછ્યું. કૃષ્ણે અનેક ભક્તોનાં નામ આર્થાં, પણ ઉમેયું કે ભક્તિ બાબતમાં વૃન્દાવનની ગોપીઓની બરાબરી ડોર્ઝ કરી શકે નહિં, પણ એમાંથે ડોર્ઝ સર્વાશ્રેષ્ઠ હોય તો તે રાધા છે, એને પરિણામે રુક્ષિમણીએ કૃષ્ણને વિનંતી કરી; રાધાને તેડી લાવવા માટે ઉદ્ધવને વૃન્દાવન મોકલવામાં આવ્યા. ઉદ્ધવે ત્યાં જોયું કે આસપાસના જગત પ્રત્યે સંપૂર્ણપણે ઉદાસીન રહી કૃષ્ણના નામનો સતત જપ રાધા કરતી હતી. ઉદ્ધવે પોતાના આવવાનો હેતુ કબ્બો તથા કૃષ્ણની દ્રષ્ટા જણાવી કે રાધા પોતાની તરુણાવસ્થાના સૌનંદર્ય અને લાવણ્ય સાથે દ્વારકા આવે. રાધા તુરત જ પરમસુનદર તરુણી બની ગઈ અને ઉદ્ધવ સાથે દ્વારકા આવી. એના લાવણ્ય આગળ કૃષ્ણની આઠેય પટરાણીએ જાંખી પડી ગઈ : “નેમ દીપક અથવા ચંદ્ર સૂર્ય આગળ જાંખાં થઈ જથ છે તેમ શ્રીકૃષ્ણની પતનીએ રાધાનું અવર્ણનીય તેજ, જે રાત્રિના ક્રમણની નેમ શોભતું હતું, તેની આગળ દ્રિક્કી અને તુરંઘ બની ગઈ.”

પછી રુક્ષિમણી અને ખીજ રાણીઓએ રાધાને અનેક ક્રીમતી લેટો આપવા માંડી, પણ રાધાએ તે સ્વીકારી નહિં અને કહ્યું : “મારી એક જ દ્રષ્ટા છે અને એ કે કૃષ્ણની આજવન ભક્તિ કરવાનો અધિકાર મને મળે.

આ સમયના ખીજ એક મોટા અન્થકાર સાર્વલૌમ લદ્ધાચાર્ય હતા. તેએ પોતે નોંધે છે કે પોતે પ્રાગ્નયેતિપુરમાં રહેતા હતા, જ્યાં પોતે ભાવિક શાકત તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. વૈષ્ણવ અને શાકત સંપ્રદાયના ગુણુદેખે વિષે તેમને શાકરદેવ સાથે લાંબેએ વાદ થયો. વાદમાં પરાજિત થઈને સાર્વલૌમ લદ્ધાચાર્ય છિન્દુ શાસ્ત્રો શીખવા માટે વારાણસી ચાલ્યા

ગયા. ત્યાં વિશેશર ચક્રવર્તીનામે એક મોટા વિદ્ધાન પાસે તેમણે અલ્યાસ કર્યો. પાંચ વર્ષ સુધી અલ્યાસ કર્યા પછી, તેમના પોતાના શરૂઆતમાં કહીએ તો, તેઓ શાસ્ત્રોમાં નિપુણ થયા. વારાણુસીમાં ‘પઞ્ચપુરાણુ’નો કેટલોક ભાગ તેમને મળ્યો. હતો; પછીથી, ‘સ્વર્ગખંડ રહસ્ય’ એ નામે આસામી ભાષામાં તેમણે એનો અનુવાદ કર્યો હતો. વારાણુસીમાં હતા ત્યારે જ તેઓ હરિ અથવા કૃષ્ણના લક્ષ્ણ થયા હતો. આસામમાં પણ આવીને તેઓ શાંકરહેવના ચરણુમાં પડ્યા અને તેમના શિષ્ય થયા. તેમણે પછીથી શાંકરહેવનું જીવનચરિત્ર પણ લખ્યું.

સાર્વભૌમ ભદ્રાચાર્યની પત્ની પણ વ્યુત્પન્ન વિદ્ધુષી હતી. રાજ નરનારાયણ તેનું સન્માન કરતો હતો, કેમ કે એના દરબારમાં રધુનંદન ભદ્રાચાર્ય નામે એક મોટા બંગાળી વિદ્ધાનને તે વિદ્ધુષીએ વાદમાં પરાજિત કર્યા હતો. વેદો અને સ્મૃતિઓએ ઉપહેશેષા વિલિન્ન જીવનમાર્ગ વિષે એ વાદ હતો.

શાંકરહેવના સમાલોચના અને પ્રિય શિષ્ય શ્રીધર કન્દલીનો અહીં ઉદ્દેશ કરવો જોઈએ. પોતાની સુપ્રસિદ્ધ ઇતિ ‘કીર્તિનઘોષા’માં શ્રીધર કન્દલીના ‘ધુમુચા ધાત્રા’ નામે એક કીર્તિન-પ્રકરણનો સમાવેશ કરીને શાંકરહેવે એમની લક્ષ્ણિત અને જ્ઞાન બંનેનું સન્માન કર્યું હતું. પણ આસામના જનસમાજમાં એમની વિશેષ નામના તો ‘કાનઘોવા’ (‘કાન ખાનાર’) નામે ટૂંક! કાવ્યને લીધે. પુરાણની કથામાં લોકકથા ડેવી રીતે પ્રવેશો છે, એનું પણ આ એક ઉદ્ઘાંધરણ છે. બાલવાર્તા આવી છે: એક વાર બાલકૃષ્ણ રડતા હતા. ‘કાનઘોવા નામે એક મોટા રાક્ષસ આવેશો અને તારા કાન ખાઈ જશે’ એમ કહીને યશોદાએ એમને છાના રાખવા પ્રયત્ન કર્યો. કૃષ્ણ એકદમ ડરી ગયા અને ભાતાના ખોળામાં પેસાને આ રાક્ષસ વિષે પૂછવા લાગ્યા કે તે ડેવો હોય છે? મેં ભારા ડોઈ પૂર્વજનમમાં આવો ડોઈ રાક્ષસ જોયો નથી. યશોદા કશું સમન્જસી શક્યાં નહિ અને તેમણે કખુલ કર્યું કે કૃષ્ણને ડરાવવા માટે તેઓ જૂદું બોલતાં હતાં. આસામની આ એક પ્રચલિત બાલવાર્તા છે અને નાનાં બાળકોને છાનાં રાખવા માટે અથવા ઉંઘાડવા માટે ‘કાનઘોવા કાન ખાઈ જશે’ એવો ડર આજે પણ બતાવવામાં આવે છે.

વૈષણવ પુનરુત્થાનને પરિણામે સત્રસંસ્થાને આશ્રયે આ સમયે

આસામી ભાષામાં સાહિત્યનો એક નવીન પ્રકાર ઉદ્ભવ્યો તે ચરિત્રનો હતો. અને આસામીમાં ‘ચરિત-પુથી’ ‘ચરિત-પુથી’ કહે છે. સૌ પદેલાં શાંકરહેવનાં ચરિત્રો લખાયાં. આ પરંપરામાં પછી ખીજ વૈષ્ણવ સંતોનાં ચરિત્રોની પણ સાંકલના થઈ. આને પણ સત્ર કે નામધરોમાં કીર્તિન કે પ્રવચન પછી સંતોનાં જીવનચરિત્રામાંથી અસુક ભાગનું વાચન કરવાનો રિવાજ છે. ‘કથાગુરુચરિત’ (શાંકરહેવ અને માધવહેવના ચરિત્ર) અનુસાર આ રીતે ચરિત્રવાચનની પ્રથા માધવહેવે શરૂ કરી હતી. તેઓ પોતે પણ ગુરુ શાંકરહેવના ચરિત્રનો પાઠ દરરોજ કરતા હતા.

મધ્યકાળમાં રૂચાયેલી હોવા હતાં આ ‘ચરિત-પુથી’ એ માટે ભાગે સમકાળીનો એ લખેલી હોઈ ચરિત્રના સાહિત્ય પ્રકારના કેટલીક રીત વિશીષ્ટ નમૂનાઓ પૂરા પાડે છે.

મોટા ભાગનાં પ્રારંભનાં ચરિત્રો પદ્ધતિંધી કે પદ્ધાનુકારી ગવભમાં રૂચાયેલાં છે; અને એમનું સાહિત્યિક મૂલ્ય આજું નથી. પણ આસામમાં વૈષ્ણવ ધર્મના ધર્તિહાસ માટે તથા શાંકરહેવ-માધવહેવ અને અન્ય સંતોના જીવનવૃત્તાન્ત માટે એ બહુ મહત્વનાં છે. રામચરણ ઠાકુરઙું ‘શાંકરચરિત’ પદ્ધમાં લખાયેલું વિસ્તૃત ચરિત્ર છે. માધવહેવની બહેન ઉર્વાશીના પુત્ર રામચરણ હતા. હકીકતો અને દંતકથાએ કે ચમતકારકથાઓ વર્ણને લેન રામચરણ નોઈ શક્યા નહિ અને તેથી જીવનનાં તથ્યોનું વર્ણન કરવાને બદલે તેમણે કેટલેક સ્થળે શાંકરહેવને દેવકાટિમાં ઐસાડી દીધા છે. જે કે આ અન્યમાંના કેટલાક ભાગને પ્રક્ષેપ ગણુવામાં આવે છે, કેમકે રામચરણ ઠાકુરના અવસાન પછીની કેટલીક ઘટનાઓનો પણ એમાં સમાવેશ થયો છે. શાંકરહેવના જીવનની સામાન્ય ઝોકોમાં પ્રયત્નિત દંતકથાએ. અને ચમતકારિક વાતોનું વર્ણન કરવા ઉપરાંત રામચરણ ઠાકુરે ગુરુના બાલજીવનને ભાગવત-વર્ણિત કૃષ્ણજીવન સમાન ગણ્યું છે. શાંકરહેવના જીવનને ઈશ્વરના અવતાર જેવું વર્ણિવવાનો એમાં પ્રયત્ન છે.

રામચરણના પુત્ર હૈત્યારિ ઠાકુરે ‘ગુરુચરિત’ લખ્યું. એ સંક્ષિપ્ત છે, પણ એમના પિતાએ લખેલા ચરિતની અત્યુક્તિઓથી રહિત છે. શાંકરહેવના બાલજીવનની અસ્પૃષ્ટ ઘટનાઓ વિષે હૈત્યારિ ઠાકુરે કશું કહ્યું નથી, પણ એમના સંક્ષિપ્ત જીવનની મુખ્ય ઘટનાઓનું વર્ણન કર્યું છે. ‘ગુરુચરિત’ને અંતે હૈત્યારિ ઠાકુરે માધવહેવની જીવનકથા પણ જોડી છે; માધવહેવનો એ અધિકૃત જીવનવૃત્તાન્ત છે.

શાંકરહેવના એક શિષ્ય ચક્રપાણિના પૌત્ર ભૂષણુ દ્વિજે પરંપરાગત સામગ્રીને આધારે ‘શાંકરચરિત’ રચ્યું છે અને પુરોગામીઓનાં લખાણેનો તેમણે છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. રામાનંદ દ્વિજના ‘શાંકરચારિત’માં શાંકરહેવ અને માધવહેવના જીવન વિષે નવીન સામગ્રી છે અને એ મહાન ગુરુ-શિષ્ય વિષણુના અગાઉના વૃત્તાન્તાથી આ ચરિત કેટલીક રીતે જુદું પડે છે. ગોપાલહેવના જીવન વિશે પણ એમાં એક ખંડ છે. રામાનંદ કાલસંહતિ સંપ્રદાયના આચાર્ય હતા અને પોતાના સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો અને માન્યતાઓનો ઉપદેશ તેમણે પોતાની રચનામાં દાખલ કરી દીધો છે.

ગુરુચરિતની આસામી કૃતિઓની વિશેષતાઓ અને મર્યાદાઓ ઉપર જણાવી. પણ એ રચનાઓનું અસાધારણ મહત્વ એક બાબતમાં છે. ભારતની વિવિધ ભાષાઓમાં સંતચરિત્રો અને લક્તોના જીવન વિષે આખ્યાનો રચાયાં છે; ગુજરાતી વગેરેમાં રચાયેલાં આખ્યાનાદિથી તો આપણે સુપરિચિત છીએ. પણ મોટે ભાગે એ રચનાઓ ચરિત્રનાયકના સમય પછી ઢીક સમય બાદ લખાયેલી છે. અલખત, આ વિધાનના કેટલાક અપવાહો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં-વિશેષતઃ જૈન સંસ્કૃત તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યમાં છે. પણ આસામના સંતોના ચરિત્ર એમના જીવનકાળમાં અથવા એમના અવસાન પછી ઘણુંખરું એમના શિષ્યો દારા અથવા શિષ્યોના નિકટના સંબંધીએ દારા સંકલિત થયાં હોઈ પૂજ્યભાવમૂલ્યક અત્યુક્તિઓ તેમાં હોય અથવા ચમકૃતિએ વર્ણવાઈ હોય તો પણ સમકાલીન વાસ્તવિકતાનો રણુકો એમાં સંભળાય છે. જે કે કેટલાંક ચરિત્રો અત્યુક્તિઓ કે ચમત્કારવર્ણનથી પર છે, અનો નિર્દેશ હમણું જ હ્યો છે.

શાંકરહેવના અવસાન પછી, સંપ્રદાયના પ્રવર્ત્તિકના અવસાન બાદ સર્વત્ર બને છે તેમ, એમના ઉપદેશોના વિભિન્ન અથ્યો કરવામાં આવ્યા અને મહાપુરુષીય (વૈષણવ) ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોની મર્યાદામાં વિવિધ ‘સંહતિ’ અથવા પેટા-પંથો અસ્તિત્વમાં આવ્યા-દરદેવની ભક્તસંહતિ, પુરુષોત્તમ ઠાકુરની પુરુષસંહતિ, મથુરાદાસ આતાની નિકાસંહતિ અને ગોપાલ આતાની કાલસંહતિ. સમય જતાં આ સંહતિએ મૂલ અને મુખ્ય સંપ્રદાયથી તદ્દન સ્વતંત્ર થઈ ગઈ. દરેકનો જુદો શિષ્યવર્ગ અને

अनुयायीवर्गे थयो; દરેક પોતપોતાનાં નાનામેટાં સત્રો સ્થાપ્યાં અને એમાં ધાર્મિક વિધિવિધાન માટે નાનામેટા કાર્યકરોની શ્રેણી નિયુક્ત થઈ; સત્રાધિકાર અથવા મહાંત, ભાગવતી અથવા ભાગવત વિષે પ્રવચન કરનાર, પાઠક અથવા ધર્મશ્રન્થોનો પાઠ કરનાર, શ્રવણી અથવા ખાસ નિયુક્ત થયેલો ઓતાવર્ગ, ગાયન-આયન અથવા સત્રનું ગાયક-વાદી વૃન્દ, હેઉરિ અથવા કે બિલનીયા અથવા ઓતાઓમાં પ્રસાદ વહેંચનાર, ભરાલી અથવા કેડારી, અક્ષ-ધરા અથવા સત્રાધિકારનો અંગત સહાયક, લિખક અથવા કાગળપત્રો કે હિસાબ લખનાર તથા લક્તો અને શિષ્યો. આ બધાં નવાં સત્રોમાં નવું ધાર્મિક સાહિત્ય તૈયાર થયું, જેનો ઉપયોગ ‘પ્રસંગ’ અથવા દર્શન કે ઉત્સવ સમયે થતો હતો; સત્રોના અગ્રગઢ્ય મહાંતોના જીવન વિષે વિપુલ સાહિત્ય લખાયું; જુદાં જુદાં સત્રોના ધર્તિહાસ લખાયા, જે ‘સત્રર બુરંજી’ તરીકે ઓળખાય છે. જોપાલહેવના જીવન વિષે લખાયેલા સાહિત્યનો અગાઉ આપણે ઉદ્દેશ કર્યો છે. જોપાલહેવ, જેઓ ભવનીપુરીય જોપાલ આતા તરીકે ઓળખાય છે, એમની નિયુક્ત માધવહેવે મહાપુરુષીય (વૈષ્ણવ) સંપ્રદાયના, પોતાની પછી ઉત્તરાધિકારી તરીકે કરી હતી. જોપાલહેવ સંસ્કૃતના વ્યુત્પન્ન વિદ્વાન હતા તથા ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક વિષ્યો ઉપર, અનુરૂપ તથા રસપ્રદ દષ્ટાન્તો અને ઉદાહરણો સાથે પ્રવચનો કરતા હોઈ ‘કથાસાગર’ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. જોપાલ આતાએ કામરૂપ જિલ્લામાં કલીજારમાં એક સત્ર સ્થાપ્યું હતું, જ્યાં એમનું અવસાન ૧૬૧૧માં થયું હતું. રામાનંદ દ્વિજ, રામાનંદ દાસ અને રામજોપાલે એમનાં જીવન-ચરિત લખ્યાં છે. એમાં ચરિતકારોએ મોટે લાગે પરંપરાગત વૃત્તાન્તોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

આસામની વૈષ્ણવ પરંપરામાં દામેદરહેવ (૧૪૮૮-૧૫૮૮) એક અગ્રગઢ્ય પુરુષ હતા. તેઓ આલણુ હતા, પણ વૈષ્ણવ ધર્મ સ્વીકારી તેઓ શાંકરહેવના શિષ્ય થયા હતા. શાંકરહેવના અવસાન પછી દૂંક સમયમાં માધવહેવ સાથે તેમને મતલેદ થયો હતો. શાંકરહેવ અને માધવહેવના મહાપુરુષીય (વૈષ્ણવ) ધર્મથી દામેદરહેવ અલગ પડ્યા અને તેમણે ‘દામેદરીયા’ નામનો પોતાનો અલગ પંથ સ્થાપ્યો, જેમાં વિષણુ-કૃષ્ણ ઉપરાંત ખીંચ હિન્દુ દેવાની પૂજા માન્ય હતી તેમ જ આલણુ વિધિવિધાનને પણ અવકાશ હતો. આથી દામેદરહેવના પંથમાં આલણુ અનુયાયીઓની મોટી સંપ્રદાય આકર્ષાઈ, દામેદરહેવના એક શિષ્ય રામરાય દ્વિજને

‘ગુરુલીલા’માં અને નીલકંદદાસે એમના ‘દામોદરચરિત’માં એમના ગુરુના જીવન અને કાર્યનો તથા ગુરુએ સ્થાપેલાં સત્રોનો વિસ્તૃત અહેવાલ આપ્યો છે. આ બે જીવનક્ષાંચોમાંથી વૈષ્ણવ ધર્મના વિવિધ ઇંટાઓને! તથા એમના સિદ્ધાન્તો અને માન્યતાઓનો અધિકૃત વૃત્તાન્ત મળે છે. ‘વંશીગોપાલચરિત’માં રામાનું દામોદરદેવનો અનેક વાર ઉલ્લેખ કર્યો છે; વંશીગોપાલ દામોદરદેવના શિષ્ય હતા; મુખ્ય સંપ્રદાયમાંથી દામોદરદેવ જુદ્ધા પડ્યા પહેલાં તેમણે વંશીગોપાલને આસામના પૂર્વભાગમાં વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચાર માટે મોઢલ્યા હતા. પૂર્વ આસામમાં વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારના ઇતિહાસ માટે ‘વંશીગોપાલચરિત’ મહત્વનું છે. ૨માંદ્રાનું ‘વનમાલીહેવચરિત’ પણ આ વિષય માટે અગત્યનું છે. વનમાલીહેવ (ઈ. સ. ૧૫૭૬ આસપાસ) એ વંશીગોપાલદેવના શિષ્ય હતા અને પૂર્વ આસામમાં વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રસારમાં તેમનું પ્રદાન નોંધપાત્ર છે. આ ધર્મપ્રચારમાં એમને આહોમ રાજ જ્યોધ્વજસિંહનાં અનુમેદન અને આશ્રય મળતાં હતાં. ૨માંદ્રાનું કેવળ એક ભક્ત નહોંતા, પણ સમકાલીન ઘટનાઓના ચતુર અભ્યાસી હતા. અને તત્કાલીન રાજકીય પરિસ્થિતિનો એમનો અભ્યાસ જીંડો હતો. આથી પોતાના ગુરુના જીવનની હકીકતોના નિરૂપણ અને તેમના ધર્મપ્રચારના વર્ણન ઉપરાંત આહોમ રાજ્ય અને તેના વહીવટ વિષે અને વૈષ્ણવ ગુરુએ અને સત્રો સાથે રાજ્યના સંબંધ વિષે તેમણે પુષ્કળ માહિતી આપી છે. ગોવિન્દદાસકૃત ‘સંપ્રદાયક્ષા’નું સંકલન આહોમ રાજ રુદ્રસિંહ (૧૬૪૭-૧૭૧૪)ના સમયમાં થયું હતું. ખાસ કરીને આહોમ રાજનોના સમયમાં વૈષ્ણવ સત્રો વિષે ધર્માણુભૂત માહિતી તે આપે છે.

જન્માબદ્ધ સંતચરિત્રોની એક ખાસિયત એ છે કે એમાં સંતના જીવનની નક્કર હકીકતો સાથે ચમત્કારો અને ધાર્મિક મન્યતાઓનું મિશ્રણ સામાન્ય રીતે થયેલું હોય છે. પરંતુ ગાધારમણ ચરિત્રોએ આસામી ભાષામાં રચાયાં છે અને તે ‘કથાગુરુચરિત’ કહેવાય છે. આવી કૃતિ ક્રોધ એક શિષ્ય કે સંતે રચેલી હોતી નથી, પણ ક્રોધ એક સત્રના અનેક અનુયાયીઓએ ભેગા થઈને તૈયાર કરેલી હોય છે. આ પ્રકારનાં એ ‘કથાગુરુચરિત’ બારપેટા અને બારડોવાના સત્રમાં તૈયાર થયાં હતાં. ‘કથાગુરુચરિત’ એ જીવનચરિત્રથી કંઈક વિશેષ છે; આસામના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો તે ખંજનો છે. સંતેનાં જીવન વર્ણવવા ઉપરાંત વૈષ્ણવ

ધર્મના પ્રચારનો છતિહાસ, એના સિદ્ધાન્તો અને તર્વજીન, એના વિધિવિધાનો તથા સંપ્રદાયો અને સંસ્થાઓ, કલાઓ અને સાહિત્ય તેમજ સમકાળીન સામાજિક જીવન-એ બધું પૂર્વ વિસ્તારથી એમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

આ ‘ચરિતપુથી’એ સંતોના જીવનપ્રસંગે વર્ણવીને તે દ્વારા સામાન્ય માણુસોના મનમાં સંતો પ્રત્યે તથા વૈષણવ ધર્મ પ્રત્યે સન્માનની લાગણી પેદા કરે છે. આથી ભટ્ટદેવના વિદ્વત્તાપૂર્વ પ્રશિષ્ટ ગદની તુલનાએ આ ‘ચરિતપુથી’એનું ગદ્ય સરલ, ધરગથુ, લાગણીમય તથા અનૌપચારિક છે.

અગાઉ કહ્યું તેમ, સત્ર અને નામધર એ આસામના વૈષણવ ધર્મની એ સૌથી મહત્વની સંસ્થાઓ બની હતી. સત્રનો ઉદ્દેશ સાધુઓ અને શિષ્યોને વિદ્યા અને ધર્મનું શિક્ષણ આપવાનો હતો, જ્યારે સત્રનું કાર્ય લોકરંજન દ્વારા પ્રખને ધર્મસંસ્કાર આપવાનું હતું. સરળત અને નાટકનો એ દ્વારા આમપ્રદેશમાં પણ પ્રચાર અને વિકાસ થયો. નવા નવા ઉત્સવોની અને સંતોના જન્મદિવસની જિજીવણી શરૂ થઈ. સંસ્કૃતના અભ્યાસને નવજીવન મળ્યું; આસામના વિદ્યાર્થીઓ વારાણસી જઈને સંસ્કૃતના પંડિતો થઈ આવ્યા તથા એમના શિષ્યો દ્વારા આસામમાં શાન-સંસ્કારનો પ્રચાર થયો; એ ઉપરાંત આસામી ભાષાને પોષણ અને સંવર્ધન પ્રાપ્ત થયું તથા આસામનું સમાજજીવન વધુ સંસ્કારી અને સંમાજીત થયું.

આ નવનિર્માણુની પ્રેરણું મુખ્યત્વે શાંકરદેવ અને માધવદેવના જીવન અને કાર્યમાં રહેલી છે.

માધવહેવ અને 'નામધોષા'

આસામનો વૈષણુવ ધર્મ--અથવા કહેં કે શંકૃતહેવ દારા આસામમાં થાએલું વૈષણુવ ધર્મનું પુનરૂત્થાન એ અભિવ્યક્ત ભારતીય વૈષણુવ ધારાને। ઈશાન ભારતમાં થયેલો પ્રપાત છે. ભાગવત અને ગીતા એ વૈષણુવોના સર્વમાન્ય અન્ય હોઈ આસામમાં વૈષણુવ મતનું અલગ સૈદ્ધાન્તિક સાહિત્ય નથી. વળી આસામનો વૈષણુવ ધર્મ લખિત અને આત્મસમર્પણું ઉપર જ ભાર મૂકૃતો હોઈ સૈદ્ધાન્તિક કે જાનમીમાંસીના અન્યોને એમાં અવકાશ નથી.

અલખતા, જે કંઈ છે તે લક્ષિતસિદ્ધાન્ત સાથે સંબંધ છે. શંકૃતહેવે 'લક્ષિતરતનાકર' અને 'લક્ષિતપ્રદીપ' એ અન્યો રચ્યા છે. લદ્દહેવકૃત સંસ્કૃત 'લક્ષિતવિવેક,' રામચરણ ઠાકુરકૃત 'લક્ષિતરતન,' નરોત્તમ ઠાકુરકૃત 'લક્ષિતપ્રેમાવલિ' અને ગોપાલ મિશ્રકૃત 'ધોષરતન'નું આસામના લક્ષિત-વિષયક સાહિત્યમાં નિશ્ચિત સ્થાન છે.

પરંતુ આસામના લક્ષિતસાહિત્યમાં શંકૃતહેવના પદ્ધશિષ્ય તરીકે માત્ર નહિં, પણ નામમહિમાનું પ્રેરણુમય ગાન કરનારા અન્ય 'નામધોષા'ના રચયિતા તરીકે માધવહેવનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. માધવહેવને। જન્મ ૧૪૮૮માં આસામના લભિમપુર જિલ્લામાં, નારાયણપુરની પાસે લેતકુપુષ્ટારી ગામમાં થયો હતો. એમના પિતા ગોવિન્દ ગિરિકાયસ્થ બંગાળમાં ૨૦૦૫ રાજ્યમાં એક ઉચ્ચ અધિકારી હતા. એમની ભાતી મનોરમાદેવી આસામના એક સંસ્કારી કુદુંબની કન્યા હતી.

નાનપણુથી જ માધવહેવ અત્યંત ખુલ્લિશાળી બાળક હતા. ગામની 'દીધ' અથવા સંસ્કૃત પાઠશાળામાં તેમણે શિક્ષણ લીધું હતું. શક્ય હતાં એટલાં શાસ્ત્રોનો ત્યાં તેમણે અભ્યાસ કર્યો. એમનું કુદુંબ શાક્ત સંપ્રદાયનું ચુસ્ત અનુયાયી હતું. પણ શંકૃતહેવનું શિષ્યત્વ સ્વીકારી શાક્તમાંથા તેઓ કેવી રીતે વૈષણુવ થયા, એ હકીકત અગાઉ આવી ગઈ છે. પછી તેઓ શંકૃતહેવની એટલા નિકટ આવ્યા કે લગભગ એમની છાયા રૂપ બની ગયા. એમને મન ચુસુસેવા એ પ્રભુસેવા હતી. સ્વરચિત

કૃતિઓમાં એમણું પોતાને માટે “‘કહ્ય માધવ હરિદાસકુ દાસ’” (“હરિદાસ-શાંકરદેવનો દાસ માધવ કહે છે”) એવો ઉદ્દેશ્ય અવારનવાર કર્યો છે. વ્યુત્પન્ન વિદ્બાન ઉપરાંત માધવદેવ મધુર કંઠવાળા ગાયક હતા. નિષ્કલંદ ચારિગ્રયશીલ વ્યક્તિ તરીકે એમની પ્રતિષ્ઠા હોઈ શકતમાંથી તેઓ વૈષ્ણવ થયા એથી વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રસારને વેગ મળ્યો. શાંકરદેવની ધર્મા વિરુદ્ધ તેઓ ખ્રિસ્તિયારી રહ્યા; એમના આદર્શને પરિણામે આસામના વૈષ્ણવોમાં ‘કેવલિયા’ (ખ્રિસ્તિયારી) સંપ્રદાયનો ઉદ્ય થયો, સગાની સ્થાપના જે કે શાંકરદેવે કરી હતી, પણ સગા-સંસ્થાના વાસ્તવિક સ્થાપક માધવદેવને ગણવામાં આવે છે, કેમકે તેમણે એ સંસ્થાને મજબૂત પાયા ઉપર મૂક્ખી અને ત્યાં રહેનાર ત્યાગીઓમાં પૂર્ણ શિસ્તનો આગ્રહ રાખ્યો. શાંકરદેવના અવસ્થાન પછી એમનું સ્થાન માધવદેવને પ્રાપ્ત થયા બાદ સર્વ આચાર્યો શિષ્યો માટે તેમણું શિસ્તનો જે આગ્રહ રાખ્યો, તે મહાપુરુષીય (વૈષ્ણવ) સમાજમાં ભાગલાનું કારણ બન્યો.

માધવદેવના સદ્ગુણોનાં કેટલાંક ઉદાહરણ નેંધવા જેવાં છે. આહેંમ રાજ સ્વર્ણાદ્વિવે આસામનાં જંગલોમાંથી હાથી પકડવા માટે કેટલાંક માણુસોને વેઠે પકડાવ્યા હતા, જેમાં શાંકરદેવના જે શિષ્યો એમના જમાઈ હરિ અને માધવદેવ પણ હતા. તેઓ જે બાળુંએ જિલ્લા હતા તે તરફ તોક્કાન મચાવીને હાથીઓ નાસી ગયા. આ માટે જેઓ જવાબદાર હોય તેમનો શિરચ્છેદ કરવા રાજું આશા કરી. હરિ અને માધવદેવ સહિત શાંકરદેવના કેટલાંક શિષ્યોને પકડવામાં આવ્યા અને વધસ્થાને લઈ જવાયા. હરિનો શિરચ્છેદ પહેલાં કરવાનો હતો. હરિને વધસ્થાને લઈ જવાયો ત્યારે માધવદેવ તેની સાથે ગયા અને એને આખાસન આપવા માટે મધુરકંઠે એક ગીત ગાયું, જેનો સાર આ પ્રમાણે છે -

“ઓ લાઈ ! જીવન છે ત્યાં સુધી સાવચેત રહેનો. ગોવનંદની અસીમ કૃપા જલદી તારા ઉપર જિતરશે. જીવન તુચ્છ છે, યૌવન ક્ષણુભંગુર છે, માટે ચિન્તા ન કર. શોધને ઝેંકી હે અને તારું ચિત્ત હરિના ચરણમાં જોડી હે. તૃણાંયોને ત્યજી હે, માયાનો કુંદો તોડી નાખ. માધવ કહે છે કે કૃષ્ણના ચરણમાં તારી આશા ટાંગી હે.”

આ મધુર ગીત સાંભળીને અને માધવદેવનું દેવાંશી ઇપ જોઈને જલ્દાદો ડર્યા અને તેમણું હરિ અને માધવદેવને જવા દીધા.

શાંકુરહેવના ઉત્તરાધિકારી તરીકે અને સત્રો અને નામધરેાની સુધ્યવસ્થા કરનાર તરીકે માધવહેવે જે યશ પ્રાપ્ત હોયો, તેથી કેટલાક ઈષ્યાળુ લોકો નાખુશ હતા. કુચબિહારના એ સમયના રાજ રધુનારાયણના તચોએ કાન ભંસેયો. પોતાની પ્રવૃત્તિએનો ખુલ્લાસે આપવા તેમને રાજદરખારમાં આવવું પડ્યું. તેમના વિરોધીઓને પણ દરખારમાં બોલાવવામાં આવ્યા. રાજ પોતે દરખારમાં આવે ત્યાર પહેલાં માધવહેવ અને એમના વિરોધીઓ વચ્ચે ચર્ચા શરૂ થઈ. માધવહેવની વિદ્ધતા અને જાંડા શાંત્રણાનથી વિરોધીઓ નિરાશ થઈ ગયા અને રાજ દરખારમાં આવે ત્યાર પહેલાં જ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. રાજ આવ્યો ત્યારે એમણે એકલા માધવહેવને જોયા અને એમના વિરોધીઓ નાસી ગયાની વાત સાંલળી. રાજએ માધવહેવને વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર કરવાની સ્વતંત્રતા આપી.

આહોમ રાજના અત્યાચારથી બચવા માટે શાંકુરહેવ અને માધવહેવ એનું રાજ્ય છોડીને જતા હતા. માધવહેવે પોતાનો સરસામાન સાથે લીધો હતો. થોડી વાર પછી એમની છોડી પાસે એ શિષ્યો આવ્યા અને પોતાને સાથે લઈ જવા માટે વિનાંતી કરી. છોડી ભરેકી હતી અને એમાં વધુ માણુસો માટે જગા નહોંતી. દ્યાળુ માધવહેવે પોતાનો ધર્માં સરસામાન નદીમાં નાખી દીધો અને એ એ જગુ માટે જગા કરી.

એક વાર શુરુએ ‘નરપશુ’ લાવવા માટે માધવહેવને આજા કરી. એ માટે માધવહેવે આમતેમ તપાસ કરી, પણ એમાં નિષ્ફળતા મળતાં, શુરુ પાસે આવી, હાથ જોડીને તેમણે કહ્યું, “દ્યાળુ શુરુહેવ ! હું જ ‘નરપશુ’ છું, નીચામાં નીચો છું. મારા પ્રત્યે કૃપા કરો અને મને સ્વીકારો.”

શુરુની જેમ માધવહેવ પણ નામ-ધર્મમાં જત-પાંતના ભેદભાવમાં માનતા નહોંતા. અલાણ્ણા, અલાણ્ણા, અસ્પૃશ્યો અને આદિવાસીઓને તચો શિષ્ય તરીકે સ્વીકારતા અને તેમને વૈષ્ણવ બનાવતા.

જવનની ઉત્તરાવસ્થા માધવહેવે કુચબિહારમાં ગાળી હતી. ત્યાંના લોકો તથા ત્યાંના રાજ લક્ષ્મીનારાયણ એમને ધાણું માન આપતા; વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચાર માટે ત્યાં એમને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા હતી. રાજએ પોતાની માતાની સુચનાથી કુચબિહાર પાસે ભેલડેંગા નામે સ્થળે જરૂરી નિવાસ-

સ્થાનો સાથે એક સત્ર સ્થાપવાની વ્યવસ્થા કરી આપી હતી. રાજીની વિનંતીથી, માધવહેવ મહેલમાં જતા અને રાજ સાથે અધ્યાત્મ અને ધર્મની ચર્ચા કરતા. માધવહેવ સાથેની ચર્ચાઓ પછી રાજીએ વૈષ્ણુવ ધર્મ સ્વીકારવાની તૌથારી બતાવી. પણ માધવહેવે રાજીને વાર્યા અને કહ્યું કે “રાજન્ ! રાજ્યના કલ્યાણ માટે તમારે અનેક દેવ-દેવીઓનું પૂજન કરવાનું છે. અમારો ધર્મ સ્વીકારવાનું તમારે માટે ઉચ્ચિત નથી, કેમ કે એમાં સર્વાત્મભાવે લક્ષ્ણ કરવાની છે.” રાજીએ સલાહનું મહત્વ માન્યું, તો પણ વૈષ્ણુવ દીક્ષા સ્વીકારવાનો આગ્રહ ચાલુ રાજ્યો. એવામાં માધવહેવને કંઈ વ્યાધિ થયો. રાજીને મંત્રદીક્ષા આપવાનું એમને ગમતું નહોતું; આથી એમણે પદ્માસન વળી ધ્યાન કર્યું, અને સમાધિપૂર્વીક પરમપદ પાર્યા. ઈ. સ. ૧૫૯૬માં લેલડેંગામાં એમનું અવસાન થયું.

માધવહેવની પ્રથમ સાહિત્યકૃતિ ‘જ-મરહસ્ય’ છે; પૌરાણિક માન્યતા અનુસાર સુષ્ઠુ અને પ્રલય વિષેની એ દૂંકી રચના છે. વિષણુપુરી સાંન્યાસીકૃત ‘લક્ષ્ણતનાવલી’નું આસામી ભાષાન્તર તેમણે શુરુ શાંકરહેવની આજ્ઞાથી કર્યું હતું. રામાયણના ‘આદ્વિકાંડ’ (‘બાલકાંડ’)નું ભાષાન્તર પણ તેમણે કર્યું. એમની એક લોકપ્રિય કૃતિ ‘રાજસૂય યજ્ઞ’ છે; પાંડવોએ કરેલા રાજસૂય યજ્ઞનો વૃત્તાન્ત, મહાભારત અનુસાર, એમાં અપાયો છે. એની સરળ અને ચોટદાર શૈલીને કારણે એ કાવ્ય લોકપ્રિય બન્યું છે. માધ આદિ સાંસ્કૃત કવિઓની અસર એના ઉપર વરતાય છે.

પણ માધવહેવનો ગૌરવઅન્ય (Magnum Opus) ‘નામધોષા’ છે. આસામની વैષ્ણુવ કવિતાનું એ સર્વોચ્ચ શિખર છે અને કદાચ ભારતની ભક્તિ-કવિતામાં પણ આવી રચનાઓ વિરલ છે. એક હંજર મુક્તકોનું એ કાવ્ય હોઈ ‘હંજરધોષા’ પણ કહેવાય છે. (એક હંજર પછીની એક કઢી પુષ્પિકા રૂપે છે.) ‘નામધોષા’ આસામમાં સર્વત્ર વંચાય છે, અને કંઠસ્થ કરવામાં આવે છે, અને એક સર્વમાન્ય ધર્મઅન્થની જેમ એના આધારો ટાંકવામાં આવે છે. ‘નામધોષા’માં નિરૂપિત માધવહેવની દ્વિલક્ષ્ણશુદ્ધિ-આમ તો સ્વતંત્ર મુક્તકો રૂપે છે, તો પણ વિવિધ વિલાગોમાં વહેંચી શકાય છે-માયા અને એનું સ્વરૂપ, વિશ્વવિદ્યા, અલ, આત્મદર્શનનાં સાધન, જીવનું સ્વરૂપ, માનવજીવનનું ધ્યેય, ધર્ત્યાદિ.

આરંભમાં જી, નામધોષા કહે છે કે માણસ સ્વરૂપમાં પોતાની અલગ દુનિયા જુઓ છે તેમ માયાના પ્રલાવથી મનુષ્ય સ્વ-સ્વરૂપને ભૂલી જય છે અને આ મિથ્યા સ સાર, જે માયાની રચના છે, તેને સાચો માને છે. માધવહૈવ કહે છે : “હુ હરિ ! અવિદ્યાએ મને એવો ગુંચવી દીધો છે કે તારા શુદ્ધ રૂપને હું જાણી શકતો નથી.” ‘નામધોષા’ નિરૂપે છે કે, “આ જગત ઈશ્વરના આવિલ્લાન સિવાય કંઈ નથી.” અહિમાં પરત્વ અને વિલુત્તવના ગુણો છે. એ ત્રિલુલનમાં આત્મપ્રેત છે, છતાં એનાથી અલગ છે. એ ત્રિગુણાતીત છે; સમ, નરોત્તમ, નિર્વિકાર, નિરંજન છે; વળી સહભનંદ, સ્વરૂપાનંદ અને પ્રમાનંદ છે.

માધવહૈવ અવતારવાદમાં માને છે, કેમકે એમના નિરંજન-નિરાકાર પ્રલુબ ભક્તિના પ્રલાવથી પ્રગટ થાય છે. ‘નામધોષા’ નીચેના દસ અવતારોનો માનલાવથી ઉલ્લેખ કરે છે : મતસ્ય, કૂર્મ, નરસિંહ, વામન, પરશુરામ, હાલીરામ, વરાહ, શ્રીરામ, શુદ્ધ અને કદિક. (અહીં કૃષ્ણને બદલે હાલીરામ અથવા બલરામનો ઉલ્લેખ છે. જ્યદેવના ‘ગીતગોવિન્દ’ના આરંભમાં દરાવતારની સ્તુતિ છે ત્યાં પણ કૃષ્ણને બદલે ‘હલધર’નો ઉલ્લેખ છે. વૈષ્ણવ ધર્મ માં કૃષ્ણની વિશેષ ભાવે ભાક્ત નિરૂપિત હોઈ આમ કરવામાં આવ્યું હશે ?)

ગુરુની સહાય ઉપર ‘નામધોષા’ ભાર મૂકે છે. ગુરુસેવા એ આત્મા-નુભૂતિનું સુપ્રય નિમિત્ત છે. ગુરુભક્તિનું એ ભારે ભહુત્વ જણાવે છે. શિષ્યો માટે ગુરુ ઈશ્વર સમાન છે. ગુરુ અને ગોવિન્દ સમાન છે. જીની ગુરુ જી શિષ્યને જીવનમુક્ત બનાવે છે.

તમામ ધર્મચર્યાં અને ભક્તિની પરાકાષા મુક્તિમાં રહેલી છે. ‘નામધોષા’ અનુસાર, મુક્તિ એટલે જીવ અને અહિની એકતા નહિં, પણ ઈશ્વર સાથે જીવની નિકટતા છે-એક એવી સ્થિતિ કે જેમાં જીવ હરિ-નામનું રટણું કર્યાં કરે છે. વસ્તુતાઃ સાચો ભક્ત મુક્તિ ધર્યાતો નથી, પણ રામ-કૃષ્ણના જપની આનંદના મહાસાગરમાં નિમન્જિજ્ઞત રહે છે.

ઉપનિષદ અને ગીતા જેવા આખ્ય અન્યોની હરોળમાં ‘નામધોષા’નું સ્થાન છે. વિચારોની ગહનતા છતાં સરલ નિરૂપણ, દશ્ઠિની વ્યાપકતા અને એકતા અને શૈલીનું સંગીત-એ સર્વને પરિણામે ‘નામધોષા’ છલાકૃતિ

તરીકે પણ અતિવિશિષ્ટ છે અને માધવહેવની કવિપ્રતિલા અને દ્વિલસુશીનું ચિરંતન સમારક છે.

વિનોભા ભાવે ભૂફાન યશ માટે આસામ ગથા ત્યારે એમણે શાંકરહેવનું સમરણું કરતાં છણું હતું કે “હું બાપને ઘેર આપ્યો છું.” આ ભણાન શાંકરહેવના ઉપરેશને ચિરંજિવ અક્ષરહેઠ આપ્યો એમના પહૃષિષ્ય માધવહેવે ‘નામધોષા’માં. ‘નામધોષા’નાં એક હજર મુક્તકમાથી ૧૫૧ વીણુંથાં મુક્તકો અહીં અનુવાદ સાથે આપ્યાં છે. (આમાંનાં ઘણાં મુક્તકોમાં જીતા, ભાગવત, પુરાણાદિ તથા અન્ય સંસ્કૃત ભક્તિસાહિત્યનો પ્રતિધોષ સંભળાય છે, પણ એ પ્રકારના સમાનતર શ્લોકો અહીં ટાંકીને વિસ્તાર કર્યો નથી.

૧. મુક્તિ તો નિસ્પૃહ થિએ સેહિ લક્તક નમો,
રસમચી માગોંહો લક્તિ;
સમસ્ત મસ્તકમણું નિજ લક્તર વરથ,
લંજે હેન હેવ યહુપતિ. -(૧)

હું એ લક્તને નમસ્કાર કરું છું, જેને મુક્તિની પણ આકાંક્ષા નથી. હું રસમય લક્ત માટે વિનય કરું છું અને એવા સર્વશિરામણું નિજ લક્તવશ યહુપતિ હેવની આરાધના કરું છું.

૨. ચાર રામ કૃષ્ણ નામ નાવે ભવ સિન્ધુ તરિ,
પાચે પરમ પદ પાપી ચત;
સદાનંદ સનાતન હેનચ કૃષ્ણુક સદા,
ઉપસા કરોંહો હુદ્ધયત. (૨)

જેમના ‘રામ-કૃષ્ણ’ નામ રૂપી નાવ દ્વારા સર્વ પાપી ભવસિન્ધુ પાર કરી પરમ પદ પ્રાપ્ત કરે છે તે સદાનંદ કૃષ્ણની સદા હું હુદ્ધયમાં આરાધના કરું છું. (૨)

૩. એકાન્ત લક્ત સણે નિર્ણણુ કૃષ્ણર ગુણ,
ગાવે સદા ખસિયા ચથાત;
નૌકુંઠકો પરિહંરિ ચોંઠિનો હુદ્ધચ એરિ,
થાકા હરિસાક્ષાતે ચથાત. (૪)

* મોટા ટાઈપમાં છાપેલા મુક્તકને છે આપેલો અંક મૂલ ‘નામધોષા’માંનો મુક્તક-અંક દર્શાવે છે.

હે હરિ ! જ્યાં સર્વ એકાગ્રચિત બક્ત નિર્જણ કૃષ્ણનાં ગુણગાન
કરે છે ત્યાં વૈકુંઠ અને બોગીના દૃદ્ધયનો પણ ત્યાં કરીને તું નિવાસ
કરે છો.

૪. અભ્યક્ત ઈશ્વર હરિ કિમતે પૂજિયા તાડિક,
દ્વાપક્ત કિયા વિસર્જન;
એતાવંત મૂર્તિશૂલ્ય કેનમતે ચિન્તિયાહો,
રામ ખુલિ શુદ્ધ કરા મન. (૫)

ઈશ્વર હરિ અભ્યક્ત છે; તું એની પૂજા શી રીતે કરીશ ? એ
સર્વદ્વાપક છે; તું એનું વિસર્જન શી રીતે કરીશ ? એવા નિરાકાર
ભગવાનનું તું શી રીતે ધ્યાન કરીશ ? રામનામનો જ્યે કરી મન શુદ્ધ
કર.

૫. સકલ નિગમલતા તાર અવિનાશી ક્રલ,
કૃષ્ણ નામ ચૈતન્યસ્વરૂપ;
સુમધુર સુમંગલ શ્રદ્ધાયે હેલાયે હૌયા,
નરમાત્ર તરે લવકૂપ. (૬)

સર્વ વેદ લતાસ્વરૂપ છે; એનું અવિનાશી ક્રળ ચૈતન્યસ્વરૂપ
'કૃષ્ણ' નામ છો. જે મનુષ્ય એ સુમધુર સુમંગલ નામ શ્રદ્ધાયી અથવા
રમતમાં પણ જ્યે છે તે લવ-કૂપ તરી જ્યા છે.

૬. અપવિત્ર ચિટો અતિ પવિત્ર હોયે બા ચદ્દિ.
સમસ્તે અવસ્થા આછે પાયા;
કમલલોચન ચિટો સુમરે તારેસે શુદ્ધ,
બાહ્યિક-લિતરે હોયે કાયા. (૧૨)

મનુષ્ય જે કોઈ પણ અવસ્થામાં - અતિ અપવિત્ર અથવા પવિત્ર
અવસ્થામાં ભગવાન કમલલોચનનું સમરણ કરે તો એનું શરીર બહાર
અને અંદર શુદ્ધ થઈ જ્યા છો.

૭. સેહિસે ચતુર ચિટો પુષ્ટયર નિદાનભૂત,
નારાયણ નામક સુમરે;
આચતુર સિટો અતિ પાપર નિદાન ભૂત,
નામે અર્થવાદ ચિટો કરે. (૧૩)

કેવળ એ જ ચતુર છે, જે સર્વ પુષ્ટયોના મૂલ નારાયણ નામનું
સમરણ કરે છે; પણ એ અત્યાંત મૂઢ છે, જે સર્વ પાપોના નિદાનનું
અર્થવાદ—નામનિનંદા કરે છે.

૮. કણ્ઠુંપથે લક્ષ્યતર હિયાત પ્રવેશિ હરિ,
કુવીસના હરે સમસ્તાય;
જલર યતેક મલ યેહેન શરતુ કાલે,
સ્વભાવતે નિર્મિલ કરય. (૧૪)

લક્ષ્યતાના કણ્ઠું દારા એમના હૈયામાં પ્રવેશીને હરિ એમની સમસ્ત
કુવીસનાઓને હરી લે છે—જેમ જળના સંપૂર્ણ મેલને શરદ ઋતુ, સ્વભાવથા
નિર્મિણ કરી દે છે.

૯. કૃષ્ણર નામક સદા કીર્તન કરય ચિટો,
મને દદ કરિયા નિશ્ચય;
નિષ્ઠામ હોક વા યદિ સકામ હોવય તાક,
કદાચિતો કલિ ન બાધય. (૨૦)

મનને પૂર્ણ સ્થિર કરીને જે કૃષ્ણ—નામનું નિષ્ઠામ અથવા સકામ
ભાવથી કીર્તન કરે છે તેને કલિ કદી બાધા કરતો નથી.

૧૦. આપુનિ આપોન ખન્ધુ, આપુનિ આપોન શત્રુ,
આપુનિ આપોન રાખે મારે;
હરિક ન લજિ નર આપુનિ હોવય નણટ,
હરિ લજિ આપોનાક તારે. (૨૬)

પોતે જ (મનુષ્ય) પોતાનો ભિત્ર છે. પોતે જ પોતાનો શરૂ છે; પોતે જ પોતાની રક્ષા કરે છે અથવા પોતાને મારે છે. હરિને નહિ લજુને મનુષ્ય પોતાનો નાશ કરે છે તેમ જ હરિ લજુને પોતાને તારે છે.

૧૧. હરિનામ કીર્તના નાહિ કાલ દેશ પાત્ર,
નિયમ સંયમ એકો વિધિ;
હરિત શરણુ લૌચા કેવલે હરિર નામ,
કીર્તન કરાત હાવે સિદ્ધિ. (૨૮)

હરિનામનું કીર્તન કરવા માટે કાળ, દેશ, પાત્ર, નિયમ, સંયમનો એડાય વિધિ નથી. હરિનું શરણ લઈને હરિનામનું ડેવળ કીર્તન કરવાથી સિદ્ધિ મળે છે.

૧૨. લક્ષ્મીપતિ ભગવાંત ચાહાર પ્રસન્ન લેલ,
તાહાર દુર્લભ કિછુ નાઈ;
નારાયણ—પર લૈલે તથાપિ કિંચિતો આન,
નવાંચય સેવાસુખ પાઈ. (૩૬)

લક્ષ્મીપતિ ભગવાન જેના ઉપર પ્રસન્ન થાય છે એને માટે કશું દુર્લભ નથી; તો પણ નારાયણને પ્રાપ્ત કર્યા પછી એના સેવાસુખ વિના કશાની ઈરાધા રહેતી નથી.

૧૩. કૃષ્ણાર હંદ્ય ચારુ લક્ષ્મીર નિવસસ્થાન,
સુખ નયનર પાન પાત્ર;
દિક્ષપાલ સમસ્તર આશ્રય કૃષ્ણાર ખાડુ,
લક્તર પાઠપદ્મ માત્ર. (૩૭)

કૃષ્ણાનું હંદ્ય ચારુ લક્ષ્મીનું નિવસસ્થાન છે, એમનું સુખ (લક્ષ્મીના) નયનનું પાન—પાન છે; કૃષ્ણાના ખાડુ સમસ્ત દિક્ષપાલોનો આશ્રય છે, જ્યારે એમનાં માત્ર ચરણુકમસ લક્તોનો આશ્રય છે.

૧૪. પરમ ઈશ્વરહેવ કુણુક ન પાય લાગ,
તપ જપ આગ ચોગ હાને;
એકાન્ત ભક્તતર પદ રોળું શુદ્ધ ચિત્તો માથે,
અલિષેક ન કરય માને. (૩૯)

(મનુષ્ય) પરમેશ્વર કુણુને જપ, તપ, યજા, ચોગ, દાનથી પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, જ્યાં સુધી તે એકાન્ત ભક્તતની પદરોળુને શુદ્ધ ચિત્તથી માથે ચડાવતો નથી.

૧૫. સેજુસે દિનક લાઈ કુદ્વિન ખુલિયા માનિ,
મેઘારચ્છન્ન નોહંથ કુદ્વિન;
હરિકથા અમૃતતર સમ્યક્ક આલાપ રસે,
ચિટો દિન હેઠય વિહીન. (૪૦)

હે લાઈ ! વાદળોથી વેરાયેલો દિવસ કુદ્વિન નથી, પણ કું એ દિવસને કુદ્વિન કહું છું, ને હરિકથા રૂપી અમૃતતના સમ્યક્ક આલાપ વિના વીતી જય છે.

૧૬. તર્કશાસ્ક મહાઠ્યાધ્રી તાહાર નિપુણ પતિ,
તાર શિષ્ય લૌલ પુત્ર પ્રાય;
સંસાર ખનત પણ પતિ પુત્ર સમન્વિતો,
ઉપનિષદ્ ધેનુ ધરિ ખાય. (૪૧)

તર્કશાસ્ક મોટી વાધળું છે; એનો પતિ તર્કશાસ્કમાં નિપુણ છે અને એનો શિષ્ય એનો પુત્ર છે. એ (વાધળું) પોતાના પતિ અને પુત્ર સાથે સંસારમાં પ્રવેશને ઉપનિષદ્ રૂપી ધેનુને પછીને ખાઈ જય છે.

૧૭. કુદ્વોર સંસાર ઈટો ઠ્યાધિર ઔષધ મહો,
ઠ્યળુ હરિ-નામક સંપ્રતિ:
કમન ઉપાયે આન પંડિત સકલે આવે,
લલિચેક આપોન સુકૃતિ. (૪૨)

આ ધોર સંસારની વ્યાધિઓ માટે હરિનામ જ મહા ઔષધ છે; એ વિના ખીજ કયા ઉપાયથી સમજુ માણુસ પોતાની મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે ?

૧૮. શાંકરેર શુદ્ધ ભત ઈશ્વર લક્ષ્મિતર તરવ,
પ્રચારિતા શાસ્ત્રસાર જાનિ;
ઈહાક ન જાનિ નરે જીવિકાર અથે કુરે,
આપોનાર મહરવ ખખાનિ. (૫૩)

શાંકર (શાંકરદેવ) નો શુદ્ધ ભત છે, એમાં ઈશ્વર લક્ષ્મિતરું તરવ છે; શાસ્ત્રસાર જાણુને તેમણે એનો પ્રચાર કર્યો છે. એને જાણ્યા વિના મનુષ્ય પોતાનાં જ વખાણું કરતાં કરતાં જીવિકા માટે બ્રમણું કરે છે.

૧૯. હે ભગવંત ગુરુ તચુ ખદે મન મોર,
ચિ કાલત સ્થિતિકલલભય;
તોમાર કૃપાત તેવે સકલ સાધન શ્રમ,
એરા ઈ સુખી હૈઓહેં નિશ્ચય. (૬૦)

હે ભગવંત ગુરુ ! જ્યારે મારું મન તારાં ચરણુમાં સ્થિર થશે
ત્યારે સમર્સ્ત સાધન—શ્રમનો ત્યાગ કરીને હું સુખી થઈશ એ નિશ્ચિત છે.

૨૦. હે પ્રભુ નરહરિ તોમાર ચરણ હુઈકો,
પ્રેમ ભાવે સ્મરણ હુલ્લાલ;
ચથા કથંચિત ઝે અહનિંશો પ્રભુ મોર,
સુમરણ હુઓક સુલભ. (૬૧)

હે નરહરિ પ્રભુ ! તારા બંને ચરણુનું પ્રેમભાવે સ્મરણ કરવું
અતિહુલ્લાલ છે. અહનિંશ તારું કોઈ પણ ઝે સ્મરણ થાય એવું, હે
પ્રભુ ! હું સુલભ કર.

૨૧. નમો રામકૃષ્ણ હરિ નારાયણ નિરંજન,
નમો દેવકી દાયાદ;
પરમ અનાથ આમિ તોમાર ચરણે નમિ.
મારોં પ્રભુ લક્તિ પ્રસાદ. (૬૩)

રામ કૃષ્ણ હરિ નારાયણ નિરજનને હું નમસ્કાર કરું છું. દેવકી-
નંદનને હું નમસ્કાર કરું છું. હું પરમ અનાથ છું; હે પ્રભુ! તમારા
ચરણે નમસ્કાર કરો હું અક્રિતનો પ્રસાદ માયું છું.

૨૨. હરિ-કીર્તિનર મહા આનંદ-સુખક આશો,
કટો કટો સખ મહાજને;
મુકૃતિ સુખક તેજિ મહાત જનર સંગ,
ઓજે આતિ કૃષ્ણર ચરણે. (૭૭)

હરિકીર્તિનના મહાઆનંદના સુખની આશામાં કેટલાયે સનજન-
ગણ મુકૃતિનું સુખ ત્યજીને કૃષ્ણના ચરણોમાં સાધુ-સંગની ઓજ કરે છે.

૨૩. મધુરરો સમધુર હરિર કીર્તિનરસ,
મંગલરો પરમ મંગલ;
એતેકેસે મુકૃતિકો ત્યજિ હરિ-ગુણ ગાઈ,
કુરે મહા મહાત સફલ. (૭૮)

હરિને કીર્તિન-રસ મધુરથી સુમધુર અને મંગલથી યે પરમ મંગલ
છે; તથા મુકૃતિને પણ ત્યાગ કરી સમસ્ત સાધુગણ હરિગુણનું ગાન
કરતા હોય છે.

૨૪. ગોવિન્દર નામગુણ કીર્તિન કરતે જના,
કિંચિતેકો નાહિકે પ્રયાસ;
નિજ ગુણ લુણ્ધ હરિ કીર્તાત કરતે આસિ,
હૃદય તે હોવન્ત પ્રકાશ. (૮૧)

તું એમ જણું કે ગોવિન્દના નામ-ગુણનું કીર્તિન કરવામાં કિંચિત
પણ પ્રયાસ નથી; કીર્તિન કરવાથી નિજ ગુણલુણ્ધ હરિ હૃદયમાં પ્રગટ
થાય છે.

૨૫. હરિલકૃત સરોખરે સતેષ અમૃત જલે,
કૃષ્ણ પાદપદો પ્રકાશય;
રામ નામ રાજહંસ છાનિયા આરાવ કરે,
શુનિ વર કૌતુક મિલય. (૮૪)

હરિલક્ષ્મિપી સરોવરમાં, સંતોષપી અમૃતજલમાં, કૃષ્ણનું પાદપદ્મ
પ્રકાશે છે; રામનામ રાજહંસ ત્યાં ચારેકોર આરાવ-કૂજન કરે છે, જે
સાંલળી ઉત્તમ આનંદ થાય છે.

૨૬. સમસ્તે તીર્થીત સ્નાન કરિલેક સર્વ યજે,
દીક્ષિત હૈલેક ચિટો જનઃ
સમસ્ત દાનર ફ્લ સિ સિ જને પાઈલે અતિ,
ચિટો કરે હરિર કીર્તિન. (૮૯)

જે મનુષ્ય હરિકીર્તિન કરે છે તેણે સમસ્ત તીર્થીમાં સ્નાન કર્યું
છે, તે સર્વ યજોમાં દીક્ષિત થયો છે તથા તેણે સર્વ દાનેનું ફ્લ મેળવી
લીધું છે.

૨૭. હે જિહુવા સદા તોર મધુરસે માત્ર પ્રિય,
જન તર્ફ રસર સારક;
આન તેજિ નિરંતરે કરિયોક માત્ર પાન,
નારાયણ નામ અમૃતક. (૯૦)

હે જ્ઞાન ! તને સદા મધુર રસ પ્રિય છે. તું રસનો સાર જણે છો ?
ખીલ સર્વ(રસો)નો ત્યાગ કરી માત્ર નારાયણના નામઙ્ચી અમૃતનું
પાન કરો.

૨૮. હે જિહુવા સદા તર્ફ આમાત નિર્દ્યા હૈલિ,
કેને નો બોલચ રામખાણી;
સંસારસાગરે ચિટો હરિસે સુદેઢ નાચો,
જનિ હરિ ખુલિયો કલ્યાણી. (૯૦)

હે જ્ઞાન ! તું મારા પ્રત્યે નિર્દ્ય થઈ ગઈ છે; રામનામ શાખદ કેમ
બોલતી નથી ? આ સંસારસાગરમાં હરિઙ્ચીપી દઢ નૌકા છે, એ જણીને,
હે-કલ્યાણુ ! હરિ બોલ.

૨૯. હે મન તોર કામ સંકલ્પ વિકલ્પ ધર્મ,
                         તેજ મિઠા કામના સકલ;
                         સહાય સંકલ્પ માત્ર કરિછો સુહૃદ મન,
                         કૃષ્ણ નામ પરમ મંગલ. (૬૨)

હે મન ! સંકલ્પવિકલ્પ તારો ધર્મ છો. સર્વ મિથ્યા કામનાઓને તું
 ત્યજી દો. હે સુહૃદ મન ! કેવળ પરમ મંગલ કૃષ્ણ-નામ માટે સદા સંકલ્પ કરો.

૩૦. શુનિયો હૃદય હેરે અલાંડ લિતરે ચત,
                         વસ્તુ આછે તોએ નેંબેદ્ય;
                         તાક તેજિ કૃષ્ણ-નામ અક્ષય, અમૃત પિયા,
                         ચંતોષક લભિયો હૃદય. (૬૩)

હે હૃદય ! સાંભળ, અલાંડમાં જેટલી વસ્તુઓ છે તેનાથી તને સંતોષ
 નથો; એમનો ત્યાગ કરી કૃષ્ણ-નામનું અક્ષય અમૃત પી અને હે હૃદય !
 સંતોષ પ્રાપ્ત કરો.

૩૧. શુનિયો બુદ્ધિ તોર કેવલ નિશ્ચય ધર્મ,
                         તેજિ સણે વિનાશી વિષય;
                         સદા શુદ્ધ સુમંગલ અક્ષય કૃષ્ણર નામ,
                         તાકે માત્ર કરિયો નિશ્ચય. (૬૪)

હે બુદ્ધિ ! સાંભળ, તારો ધર્મ કેવળ નિશ્ચય કરવાનો છો. સર્વ
 વિનાશી વિષયોને ત્યજી દે; શુદ્ધ, સુમંગલ, અક્ષય કૃષ્ણના નામ માટે જ
 સદા નિશ્ચય કરો.

૩૨. શુનિયો ક ચિત્ત હેર પરમ રહસ્યવાળી,
                         તુમિ શુદ્ધ જાનર આલય;
                         કૃષ્ણ નિત્ય શુદ્ધ બુદ્ધ પરમ ઈશ્વર દેવ,
                         ન છારિયા તાહાર આશ્રય. (૬૫)

હે ચિત ! તું શુદ્ધ જ્ઞાનાલય છે; પરમ રહસ્યવાણી સાંભળ. કૃષ્ણ
નિત્ય શુદ્ધ બુદ્ધ પરમ ઈશ્વર હેવ છે; એમનો આશ્રય છાડીશ નહિ.

૩૩. શુન હેર અહંકાર નિચિન્ત આપેન માર,
મિચ્છા અહંકર તેજિયો;
પરમ ઈશ્વર કૃષ્ણ હુયોક તાહાન દાસ,
સાધુસ ગો કૃષ્ણાક લજિયો. (૬૬)

હે અહંકાર ! સાંભળ. પોતાના વિનાશની ચિન્તા ન કર. મિથ્યા
અહંકારનો ત્યાગ કર. પરમ ઈશ્વર કૃષ્ણ છે; એમનો દાસ બન તથા
સાધુસંગમાં કૃષ્ણને લજ.

૩૪. કૃષ્ણ નિજ ઈષ્ટ હેવ આત્મ પ્રિયતમ ગુરુ,
સુહૃદ સોદર બંધુજન;
કૃષ્ણ મોર ગતિ મતિ કૃષ્ણાત લક્ષ્મિ રતિ,
કૃષ્ણ પાવે નિમન્નેક મન. (૬૭)

કૃષ્ણ નિજ ઈષ્ટ હેવ, આત્મા, પ્રિયતમ, ગુરુ, સહોદર અને બંધુજન
છે; મારી ગતિ-મતિ છે, કૃષ્ણની લક્ષ્મિમાં મારી રતિ-પ્રોતિ છે; કૃષ્ણના
ચરણમાં મારું મન લીન થવા હો !

૩૫. શાન્ત ચિદાનંદ શુદ્ધ અનંત મહિમાન્વિત,
નિર્મલ તરંગચય-હીન;
હેતય પરમાનંદ અમૃતસાગરે મજિ,
આચાન્ત નકુરે ખુદ્ધિક્ષીણુ. (૬૮)

પરમાનંદ શાન્ત ચિદાનંદ, શુદ્ધ, અનંત મહિમાપૂર્ણ, નિર્મલ
અને તરંગવિહીન છે. આવા પરમાનંદના અમૃતસાગરમાં રહેવા છતાં
ક્ષીળુદ્ધ મનુષ્ય એનો લાલ લેતો નથી.

૩૬. હે હરિ સારશૂન્ય મૃગતૃષ્ણાણુંવ જલે,
શાન્ત હુયા મહામોહ પાઓં;
સ્તનાન પાન આચ્યમન કરેહો રમણુ તાતે,
કટોહો એપંગો તલ થાઓ. (૬૯)

હે હરિ ! સારહીન મૃગજળના સાગરના જળમાં થાક્રીને છું મહા-
મોહમાં ક્ષસાઈ ગયો છું; એમાં જ હું સનાન, પાન, આચયમન રમણુ છું
છું; ક્ષયારેક તરું છું અને ક્ષયારેક દૂષું છું.

૩૭. પરમ અમૂલ્ય રત્ન હરિર નામર પેડા,
અતિગુપ્ત સ્વરૂપે આચિલ;
લોાંક કૃપાચે હરિ શાંકરસરૂપે આસિ,
ચુદ ભાંગિ સમસ્ત કે દિલ. (૧૦૦)

પરમ અમૂલ્ય રત્નસરૂપ હરિનામની ચેઠી અતિ ગુપ્તરૂપે રાખેલી હતી;
સાંસાર ઉપર કૃપા કરીને હરિએ શાંકર (શાંકરહેવ), સ્વરૂપે આવી, એનું
દાંકણું ખોલીને તે (હરિનામ) સર્વને આપી દીવાં.

૩૮. હરિનામ ગ્રેમરસ અમૃત નિધિક ખાનિધ,
ગુપ્ત કરિ થેલા દેવગણું;
દ્વાલુ શાંકરે પાઈ તુલિ ચુદ ભાંગિ દિલ,
ચુંઝે પાન કરા સર્બ જને. (૧૦૧)

દેવગણુંએ હરિનામ રૂપી ગ્રેમરસનો અમૃત નિધિ (લડાર) ખાંધીને
ગુપ્ત રાખ્યો હતો; દ્વાલુ શાંકરે (શાંકરહેવે) એ પ્રાપ્ત કરી એનું દાંકણું
ખોલી નાખ્યું, જેથી સર્વ લોકો સુખપૂર્વક એનું પાન કરે.

૩૯. હરિનામ ગુપ્ત લોલ મનુષ્યત પૂનિ રૈલ,
લુલિ રંગ કરે દેવ સર્બ;
હેન હરિ નામ-ધર્મ શાંકરે વિદ્ધિત કરિ,
ચુર કૈલા દેવતાર ગાખે. (૧૦૨)

“હરિનામ ગુપ્ત થઈ ગયું”, મનુષ્યોમાં (ખીજ દેવોની) પૂનિ થશે”
—આમ ખોલીને દેવો આનંદ પાંચા. આ હરિનામને શાંકરે (શાંકરહેવે)
વિદ્ધિત કરીને દેવોના ગર્વનો ચૂરો કર્યો.

૪૦. એહર બિહિત ચત આછે ધર્મ સંસારત,
સએ હરિનામર કિકર;
ફેન જાનિ ચિટો જને નામર કીર્તન છરે,
સેલ્લિસે પરમ રાધુ નર. (૧૦૩)

સંસારમાં વેદવિહિત જેટથા ધર્મ છે તે ચર્વે હરિનામના કિંકર
છે; એ જાણ્યોને જે લેડો નામકીર્તન કરે તેઓ પરમ સાધુ છે.

૪૧. રામ રામ રામ બાળી પરમ મંગલ ૩૫,
આર મુખે પ્રકાશ કરય;
ચિરકાલ મહાતીર્થ કરિયા પવિત્ર હુયા,
તાર કદાચિતો તુલ નથ. (૧૧૬)

‘રામ રામ રામ’ વાણી જેના સુખે પ્રકાશિત થાય છે એની તુલના
એ મનુષ્ય કદી કરી શકતો નથી, જે ચિરકાલ સુધી મહાતીર્થો કરીને
પવિત્ર થયો છે.

૪૨. પરમ નિર્મલ ધર્મ હરિનામ કીર્તનત,
સમસ્ત પ્રાણીર અધિકાર;
એતેકેસે હરિનામ સમસ્ત ધર્મર રાજ,
એહિ સાર શાસ્ત્રર બિચાર. (૧૧૮)

પરમ નિર્મલ હરિનામ-ધર્મમાં સમસ્ત પ્રાણીઓનો અધિકાર છે;
એ કારણુથી હરિનામ સમસ્ત ધર્મનો રાજ છે—રાખોનો એ જ મૂલ
મત છે.

૪૩. અધમે કેવલ દોષ લવય મધ્યમે ગુણુ;
દોષ લ એ કરિયા બિચાર,
ઉત્તમે કેવલ ગુણુ લવય ઉત્તમેતામે,
અદ્ય ગુણુ કરય બિસ્તાર. ((૧૨૦))

નીચ મનુષ્ય કેવળ દોષ જુઓ છે, મધ્યમ મનુષ્ય ગુણ-દોષનો। વિચાર કરે છે, ઉત્તમ મનુષ્ય કેવળ ગુણ અહૃતુ કરે છે અને ઉત્તમે ઉત્તમ મનુષ્ય અદ્ય ગુણનો પણ વિસ્તાર કરે છે.

૪૪. વિદ્યા-અવિદ્યાજન્ય સુખે નિરપેક્ષ હુચા,
કરિસ આપોન મન સ્થિર;
વાસુદેવમય માત્ર સકલે જગત ઈટો,
પુરુષાર્થ જનિખા જાનીર. (૧૨૩)

વિદ્યા-અવિદ્યાજન્ય સુખે પ્રતિ નિરપેક્ષ થઈને જાનીએ પોતાના મનને સ્થિર કરે છે, અને એક જ પુરુષાર્થ કરે છે કે સકલ જગતમાં પોતે કેવળ વાસુદેવને જુઓ.

૪૫. જાનનિષ્ઠ જને બિદ્યા અભિદ્યા જનિત હુચો,
સુખે બિરક્તિ લૌલ ચેવે;
વાસુદેવમય માત્ર દેખય જગત ઈટો,
વિધિર કિંકર ગુચે તેવે. (૧૨૪)

જાનનિષ્ઠ જન વિદ્યા-અવિદ્યા જનિત બંને પ્રકારનાં સુખોથી વિરક્ત થઈ જય છે ત્યારે આ સંપૂર્ણ જગતમાં તે કેવળ વાસુદેવને જુઓ છે અને વિધિનાં બંધનથી મુક્ત થઈ જય છે.

૪૬. પુરુષોત્તમર ગ્રેમ લક્તિ સુખક માત્ર,
નિશ્ચલ કરિલ ચિટો જન;
શરણુ કાલરપરા બિધિર કિંકર ગુચી,
કરે સદા શ્રવન=કીર્તન. (૧૨૫)

જ મનુષ્ય કેવળ પુરુષતત્ત્વની ગ્રેમ-લક્તિના સુખ માટે જ નિશ્ચય કરી લે છે તે શરણુાગતિના સમયથી વિધિનાં બંધનોથી મુક્ત થઈ સદા શ્રવણુ કીર્તન કરે છે.

૪૭. તુમિ ચિત્તવૃત્તિ મોર પ્રવર્ત્તક નારાચણુ,
તુમિ નાથ મર્ય નાથવંત;
ચશણુ છત્રર છાયા દ્વિચા ફૂર કરા માયા,
કરા હયા મેક લગવંત. (૧૨૬)

હે નારાયણ ! તમે મારી ચિત્તવંતિના પ્રવર્ત્તિંક છો; તમે સ્વામી છો;
તમે નાથ છો, તમારા વડે હું નાથવંત-સનાથ છું. તમારા ચરણુની છત્ર-
છાયા આપોને તમે મારી માયા દૂર કરો. ભગવન् ! મારા ઉપર દ્વા કરો.

૪૮. તુમિ લક્ષ્મિ કલ્પતરુ, ખાહિરે લિતરે શુલુ,
તુમિ બિને નાહિ મેર આર;
કૃપા કરા હે હરિ ચરણુ-ત રક્ષા કરિ,
દિયા મોક સેવા રસ સાર. (૧૩૧)

હે હરિ ! તમે લક્ષ્મિના કલ્પતરુ છો; તમે બાલ્ય અને આંતરિક શુલુ
છો; તમારા વિના મારું ખીજું કોઈ નથી. તમારા ચરણુમાં મારી રક્ષા કરીને
મારા ઉપર કૃપા કરો અને સેવા-રસનો સાર મને આપો.

૪૯. તુમિ હરિ કૃપામય ખાહિરત શુલુરૂપે,
અનુશ્રહ કરિ આછા મોક;
આંતર્યામી શુલુરૂપે તાકે સત્ય કરા મોર,
તશુ નામે સદા રતિ હૌક. (૧૩૨)

હે કૃપામય હરિ ! બાલ્ય શુલુરૂપે તમે મારા ઉપર અનુશ્રહ કર્યો છો;
હવે એ વાતને પણું સત્ય કરો કે તમે મારા આંતર્યામી શુલુ છો ! તમારા
નામમાં મારી સદા રતિ હો !

૫૦. મેર સમ પાપી લોક નાહિ કેઈ તિનિ લોક,
તુમિ સમ નાહિ પાંહારી;
ઇન્દ્રનિ ગોવિન્દ મોક ચેન ચુવાઈ કરિયોક
તુવા પદે કરોહોં ગોહારિ. (૧૩૩)

ત્રણુ લોકમાં મારા જેવો કોઈ પાપો નથી અને તમારા જેવો
પાપહારી નથી; હે ગોવિન્દ ! એ જાણુને મારે માટે ચોંધ લાગે તે કરો.
તમારા ચરણુમાં આ મારી પ્રાર્થના છો.

૫૧. ધર્મંક જનોહો મઈ તથાપિ પ્રવૃત્તિ નાઈ,
અધર્મંતો નિવૃત્તિ નોહુય;
હૃદિ સ્થિત હુચા તુમિ ચેને કરાખાહો સ્વામી,
હૃષીકેશ કરિયો તેનાય. (૧૩૮)

હું ધર્મ જાળું છું, પણું એમાં મારી પ્રવૃત્તિ નથો; અધર્મભાંથી
પણું નિવૃત્તિ થતી નથો; હે હૃષીકેશ ! મારા હૃદયમાં સ્થિર થઈને તું જેવો
આદેશ આપીશ તે પ્રમાણે હું કરીશ.

૫૨. નિરંતર નિજનંદ સુખ પરિપૂર્ણું રૂપ,
અખંડ આનંદ તુંગુચ્ચય;
એતેકેસે સદાનંદ નિત્યાનંદ નામ ઈટો,
ઇશ્વરક બુલિયો નિશ્ચય. (૧૪૨)

પ્રભુ નિજનંદના સુખમાં સદા આનંદિત રહે છે; એ અખંડ
આનંદ કદી એમનાથી દૂર થતો નથો. આ કારણુથી ઇશ્વર સદાનંદ
નિત્યાનંદ કહેવાય છે.

૫૩. ઇશ્વર કૃષ્ણાર પદ લજિયા અધમ સાયો,
અતિશાય હોવય ઉતામ;
એહિ હેતુતેસે જના લોકત પ્રસિદ્ધ લૌલ,
ઇશ્વરર નામ નરોતામ. (૧૪૪)

ઇશ્વર કૃષ્ણાના ચરણું ભજવાથી અધમ પણું અતિ ઉતામ થાય છે;
તું જણ્ણી લે કે એ કારણુથી આ લોકમાં ઇશ્વરનું નામ નરોતામ તરીકે
પ્રસિદ્ધ છે.

૫૪. ઇશ્વરક જાનિ નરે લજિયા માચાક તરે,
સિહ ચેન ભ્રમય નિભાય;
એતેકેતે ઇશ્વરર નામ નરસિહ લૌલ,
મહાજન સુકુલે કહુય. (૧૪૬)

જેમ સિંહ નિર્બાય થઈને ભ્રમણું કરે છે તેમ ઈશ્વરને જાણયા પછી
મનુષ્ય એને ભજીને માયાને તરી જય છે. સર્વો સંજગનો કહે છે કે એ
કારણથી ઈશ્વરનું નામ નરસિંહ થયું છે.

૫૫. ઈશ્વરર પાદપદ્મ લજિ શુદ્ધચિત હુચ્ચા,
અધમો તેજય બામાનય;
એહિ હેતુતેસે થાકિ નિરંતરે મહાજને,
ઇશ્વરક બામન બોલય. (૧૪૭)

ઈશ્વરનું પાદપદ્મ લજવાયો ચિત શુદ્ધ થાય છે એને અધમ વ્યક્તિનું
વામાનય (વામમાર્ગ) નો ત્યાગ કરે છે; આથી સર્વો સંજગનો
ઈશ્વરને વામન કહીને બોલાવે છે.

૫૬. ચિ કારણે નારાયણે પંચભૂતે પંચવર્ણ,
માલા પિન્ધિ પ્રકાશ કરંત;
એહિ હેતુ નિરંતરે જનિખાડા બનમાલી,
નામ ધરી આછા લગવંત. (૧૫૦)

નારાયણ પંચ ભૂતોની પંચવર્ણ માળા પહેરીને પ્રકાશ કરે છે; એ
કારણથી, તમે જણો કે, લગવાને વનમાલી નામ ધારણ કર્યું છે.

૫૭. ઈશ્વરસેવાર સુખ લલિયા ઈન્દ્રિયજન્ય,
સુખ જીવે અધસ્કૃત કરે;
એહિ કારણું સાથે જનિખાડા અધાંક્ષજ,
નામ ધરી આછા દામોદરે. (૧૫૧)

ઈશ્વર સેવાનું સુખ મળવાથી જીવ ઈન્દ્રિયજન્ય સુખને અધસ્કૃત—
હલકું ગણે છે; એ કારણથી દામોદરનું નામ અધોક્ષજ (ઇન્દ્રિયોથી પર)
થયું, એમ સર્વો જણો.

૫૮. શૈતન્ય શક્તિર કારે ઈટો જડ જગતક,
રમાલંત કર્મ અનુરૂપે;
એતેકેસે ઈશ્વરર પરમ પ્રસિદ્ધ રામ,
નામ આક જનિખા સ્વરૂપે. (૧૫૩)

ઈશ્વર આ જડ જગતને પોતાની ચૈતન્યશક્તિ દ્વારા, (લેણીના) કર્મનુસાર રમાઉ છે; આ કારણથી ઈશ્વરનું ‘રામ’ એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે, એ નિષ્ઠયપૂર્વક જણ્ણું।

૪૮. સમરણ માત્રકે ચિહ્નેતુ હુઘોર,
સંસારહુખ હરતા;
એહિ હેતુતેસે ધ્યરક હરિ,
બાલય ચત મહત. (૧૫૫)

હરિ, એમના સ્મરણુ માત્રથી, વોર સંસારદુઃખને હરી લે છે,
એથી સંતો ઈશ્વરને હરિ કહે છે.

૬૦. આત્મારૂપે જના ઈટો જગતીત,
આચિત હુઅ પ્રવેશ;
એહિ હેતુતેસે ઈશ્વરક નિષ્ણુ,
ભૂતિયા નામ વેશેષ. (૧૫૬)

તમે એ વાત જણો। કે આ જગતમાં ઈશ્વર આત્મારૂપે પ્રવેશે છે; આ કારણથી ઈશ્વર વિશેષ લાવે નિષ્ઠા નામે જોલાય છે.

૬૧. અંતર્યામીડ્રપે ચિહ્નેતુ જીવણ,
સુખદુખ લુંભવંત;
એતેકેટે પૂરમાત્મા નામ ધરિ,
આછંત ગ્રલ્લ અનંત. (૧૫૮)

અંતર્યામીરૂપે ઈશ્વર જીવને સુખદુઃખનો લોગ કરાવે છે; એ કારણથી અનંત પ્રભુઓ પરમાત્મા નામ ધારણ કર્યાં છે.

६२. सरव २७ तम तिनि गुणु वृत्ति,
लुप्त तांक न करय;
संहिसे कारणे वेदशास्त्रगणे,
आत्मे तांक निरामय. (१६१)

સર્વ, ૨૪મું અને તમસ્સ એ ત્રણુ ગુણુની પ્રવૃત્તિ અને લુપ્ત કરી શકતી નથો; આથી સર્વ વેદશાસ્કો અને નિરામય (શુદ્ધ) કહે છે.

૬૩. અતેક પ્રાકૃતઃ આકારઃ અનીત,
                લૌલંત ચિહ્નેતુ હરિ;
સેહિ હેતુતેસે નિરાકાર નામ,
                આછાંત ઈશ્વરે ધરિ. (૧૬૦)

પ્રાકૃત-ભૌતિક ઝોપાથા હરિ પર છે, એ કારણથી ઈશ્વર નિરાકાર હેતુવાય છે.

૬૪. મધુમતી માયા ઉન્મત કરાયા,
                આછે ચત જીવગણુ;
ભક્તર માયાક પીડન નિમિત્તો,
                બોલય મધુસૂદન. (૧૬૫)

મધુમતી-મદોન્મત કરનારી માયાએ સર્વ જીવાને ઉન્મત કર્યા છે; પણ ઈશ્વર પોતાના લક્ષ્ણની માયાને નાશ કરે છે; આથી તેઓ મધુસૂદન હેતુવાય છે.

૬૫. દેશો કાલે તાંક એકાવે પ્રકારે,
                કરિતે ન પારે અંત;
એહિ હેતુતેસે ઈશ્વરર નામ,
                પ્રસિદ્ધ લૌલ અનંત. (૧૬૮)

દેશ અને કાળ ડોઈ પ્રકારે એમનો અંત પામી શકતા નથી; એ કારણથી ઈશ્વર અનંત નામથી વિખ્યાત છે.

૬૬. અધમ પુરુષો હોવય ઉત્તમ,
                ભજિયા ચાર ચરણો;
પુરુષોત્તમ નામક ધરિયા,
                આછાંત એહિ કારણો. (૧૭૦)

એમના ચરણોને લળ્ણને અધમ પુરુષ પણ ઉત્તમ થાય છે; એ કારણે એમણે પુરુષોત્તમ નામ ધારણ કર્યું છે.

૬૭. કર્મ અનુસારે ઈટો જગતક,
પાલંત હરિ સાક્ષાત;
એહિ હેતુતેસે જગન્નાથ નામ,
આછંત હુઅ પ્રખ્યાત. (૧૭૨)

હરિ આ જગતનું કર્માનુસાર સાક્ષાતું પાલન કરે છે; એ કારણુથી
તેઓ જગન્નાથ નામે પ્રખ્યાત થયા.

૬૮. ઈશ્વરસેવા કરંત જીવર,
ગુણ્ય માયાર ભ્રમ;
અદ્વાપદે શુદ્ધ જીવક બુલિય,
ઈશ્વર પરમ અદ્વા. (૧૭૪)

ઈશ્વરની સેવા કરતાં જીવનો માયા-ભ્રમ દ્યુટી જ્યથ છે; અદ્વા શાખનો
અર્થ શુદ્ધ (માયારહિત) જીવ છે; આથી ઈશ્વરને પરમ અદ્વા કહે છે.

૬૯. કાલ માયા આદિ ચાહાર મનક,
કરિતે ન પારે કુંઠ;
એહિસે કારણે ઈશ્વરર નામ,
પ્રસિદ્ધ લૌલ વૈકુંઠ. (૧૭૫)

ઈશ્વરના મનને કાલ માયા આદિ કુંઠિત કરી શકતાં નથી; એ
કારણુથી એમનું વૈકુંઠ નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે.

૭૦. જગતત કરિ આછંત નિવાસ,
જગત તાતે રમય;
એતેકેસે તાંક બુલિ વાસુદેવ,
નામર ઈટો અન્વય. (૧૭૬)

ઈશ્વર જગતમાં નિવાસ કરે છે અને જગત પણ એનામાં રમે છે
(આનંદપૂર્વક નિવાસ કરે છે); એથી એમના નામનો અન્વય કરીને એમને
વાસુદેવ કહે છે.

૭૧. મધુરાચાર કેખલે તોમાર,
અપરાધી નારાયણ;
ક્ષમિયોક હરિ, વૈચો દાસ હરિ,
પશિલો હેરા શરણ. (૧૮૩)

હે નારાયણ ! દુરાચારી છાવાને કારણે હું તારે અપરાધી હું.
હે હરિ ! મને ક્ષમા કર, મને તારા દાસ તરીકે સ્વીકાર. હું તારે
શરણાગત હું.

૭૨. પુરુષ ઉત્તમ પરમ પુરુષ,
પરમ આનંદ સ્વામી;
તથુ પાદપદ્મ મહરંદ આશો,
શરણ પશિલોં આમિ. (૧૮૬)

હે સ્વામી ! તું પુરુષોત્તમ, પરમ પુરુષ, પરમાનંદ છે; તારા
પાદપદ્મના મહરંદની આશાએ હું તારે શરણે આવ્યો હું.

૭૩. રામકૃષ્ણ નામ અનુપમ ધર્મ,
હૃદ્યે ઈટો સુમરે;
ચત અપરાધ નામ અપરાધ,
સાથે મસિભૂર કરે. (૧૯૭)

રામકૃષ્ણ નામ અનુપમ ધર્મ છે, જે હૃદયથી એનું સમરણ કરે છે
તે નામાપરાધ (ઈશ્વર નિનદાર્પી અપરાધ) સરેત સર્વ અપરાધ-પાપનો
નાશ કરે છે.

૭૪. સકલ પુષ્યાર અધિનાશી ક્રલ,
હરિ ગુણુ-નામ સાર;
હશિક સંતોષ કરાઈબાર હેતુ,
નામ બિને નહિ આર. (૨૦૨)

સર્વ પુષ્યેનું અધિનાશી ક્રળ કેવળ હરિ ગુણુ-નામ સાર છે;
હરિને સંતોષ આપવા માટે નામ વિના બીજે કોઈ જિપાય નથી.

૭૫. આત્મનાશ હેતુ કામ કોધ લોલ,
નરકર તિનિ દ્વાર;
જનિ આક તેજિ કેવળ કૃષ્ણાર,
ભક્તિક કરૂ સાર. (૨૦૬)

આત્મનાશના કારણુંપ કામ, કોધ અને લોલ એ નરકનાં દ્વાર છે,
એ જાળીને તેમને ત્યજી હો અને કેવળ કૃષ્ણાલક્ષિતને પોતાનો મૂલ ધર્મ
ખનાવો.

૭૬. મહન્તર સંગો હરિકથા રસે,
મનક જિનિઓ ભાઈ;
માયાક એરિયા હરિ પાઈખાર,
ઉપાય આવર નાઈ. (૨૧૪)

હે ભાઈ ! સાધુસંગમાં, હરિકથાના રસમાં પોતાનું મન મળન
રાખો; માયાથી બચવા માટે તથા હરિને પાખવા માટે બીજે કોઈ ઉપાય
નથો.

૭૭. ચાહાર જિહુવાત થાક્ય સતતે,
હરિર નામ મંગલ;
સેહિસે મહંત તારેસે માત્ર,
સિજય ધર્મ સક્લ. (૨૧૬)

એની જીબ ઉપર મંગલકારી હરિનામ સતત રહે છે તે જાહુ છે;
એ સર્વ ધર્મેના તરવને જાળુ છે.

૭૮. રામકૃષ્ણ રામકૃષ્ણ બોલ ભાઈ,
તેજિયા લાજ આલાસ;
શાસ્ત્ર આચાર્યાંક ઉપાસા કરિયા,
બાસના કરૂ વિનાશ. (૨૧૮)

હે ભાઈ ! બજાન અને આળસ ત્યજીને દ્વારામકૃષ્ણ રામકૃષ્ણ ભજો.
શાસ્ત્ર અને આચાર્યાંની સેવા કરી વાસનાએનો વિનાશ કરો.

૭૯. હરિર કીર્તન ચિજને ન કરે,
તાત પરે નાહિ કુખી;
હરિ શુણુ-નામ સતોષ અમૃત,
ચિયે ચિટો સિટો સુખી. (૨૧૬)

ને માણુસ હરિકીર્તન નથી કરતો એવા જેવા છાઈ દુઃખી નથી;
હારશુણ નામ રૂપી સતોષ-અમૃત ને પીએ છે તેવળ તે સુખી છે.

૮૦. યમ કાલ માથા મૃત્યુએ એડિયા,
આછે બાધ-ભલિ કરિ;
હેનય જીવક કેને રાખિયેંક,
બિને કૃપામય હરિ. (૨૨૨)

યમ કાલ માથા અને મૃત્યુએ જીવને વાધ-ભળમાં ઇસાવી દીધેા છે.
કૃપાળુ હરિ વિના એવા જીવને ડોણુ છોડાવી શકે ના?

૮૧. હરિશુણ નામ અમૃતસાગરે,
મનયો મન નિપુણ;
સુખે સંસાર પાપ એરાધિભાહા,
નારાનિખા હરિશુણ. (૨૨૫)

હરિશુણ નામરૂપી અમૃતસાગરમાં પોતાના નિપુણ મનને નિમન્જનત
કરો; સંસારના દુઃખોમાંથી તમે સરલતાથી મુક્ત થઈ જશો; હરિશુણ
છોડશો નહિં.

૮૨. સદાયે લાલિયો રામ નારાયણ,
આલાસ કેન હરસ;
મુખ માને હરિ નામર નિવાસ
ભુલિયા કેને મરસ. (૨૨૬)

સદા રામ નારાયણનું ધ્યાન કરો. આળસ કેમ કરો છો ના? મુખમાં
હરિનામનો વાસ છે; એ લૂલીને પોતાનો વિનાશ કેમ કરો છો?

१३. શીધિર કરિયા એલા રામ હરિ,
વિલંખ ન કરા લાઈ;
કેનનો નાચક અમર દાયક,
હરિક સુહુદ પાઈ. (૨૨૮)

હે ભાઈ ! વિલંબ ન કરો. શીઘ્ર ‘રામ હરિ’ બાલો; હરિ જેવો
સુદ્ધદ-મિત્ર મળ્યા પછી થમનાં ફૂઃપોને કોણું બોધાવે ?

૮૪. નમો નિરંજન દાનવ-ગંજન,
લક્તા-રંજન રામ;
ગોપાલ ગોવિન્દ સુકુન્દ સુરારિ,
ઓલા ભાઈ અબિશ્રામ. (૨૨૬)

નિરંજન, દાનવ—ગંજન, લક્તા--રંજન રામને નમસ્કાર ! હે લાઈ !
જોપાલ, જોલિન્દ, મુકુંદ, મુરારિ એ નામ અવિઅા-તપણું ખાલો.

હે કુજાન, પામર મન ! હરિ પદ ધારણુ કર, અન્યાય ન કર; હેવદંડ ધારણુ કરીને હરિ સાક્ષીરૂપે હૃદયમાં વાસ કરે છે.

૮૬. રામકૃષ્ણનું રામકૃષ્ણનું કૃષ્ણનું એવા લાઈ,
નામે ન કરિયા હેલા;
હરિર નામર માજત સમસ્તે,
ભક્તિ સુખર મેલા. (૨૩૨)

દે બાઈ ! ‘રામ કૃષ્ણ રામ કૃષ્ણ’ એલો. હરિનામની અવહેલના ન હરો. હરિના નામમાં સમસ્ત લંકિતસુખનો મેળો છે.

૮૭. અજાન આનધરે પરિયા જીવર,
જાનપથ લૈલા નાશ;
નામ-સંજનીયા જિને આત્મતે,
ન પાવે હરિ પાશ. (૨૩૫)

અજાન—અંધકારમાં પડેલા જીવનો જાનપથ નણ થઈ ગયો; (હરિનું)
નામ આપનાર ગુરુની સહાય વિના હરિ પાસે પહેંચવાનો ઉપાય નથી.

૮૮. રામ કૃષ્ણ નામ અમૃત સાગરે,
ચિટો જને કરે કેલિ;
તૃણુ સમ કરિ સિટો મહાજને,
મુકૃતિકો થવે ઠેલિ. (૨૩૬)

રામ કૃષ્ણ નામહર્પી અમૃત સાગરમાં જે મનુષ્ય કોડા કરે છે તે
મહાપુરુષ મુક્તિને પણ તૃણુની જેમ ઝેંકી હે છે.

૮૯. હરિપદ મહા થાલો રામ નામ,
અમૃત આ છે ભરિયા;
કપટ ઢાકન ભાંગિ આવે લાઈ,
સંતુષ્ટ હુચોક પિયા. (૨૩૭)

હરિપદ ઇપી મહાથાળ રામનામહર્પી અમૃતથી ભરેલો છે. હે લાઈ !
કપટનું ઢાંખુ ભાંગીને, એ (અમૃત), પીને સંતુષ્ટ થાઓ.

૯૦. મહંતર સંગે સદાય મુખત,
ન છારિયા હરિવાણી;
તેણેસે ચંચલ દુરાચાર મન,
હૈણે આસિ એક જનિ. (૨૪૦)

સદા સાધુ—સંગે રહેણે; મુખથી હરિ-નામ લેવાનું છાડેણે નહિં; ત્યારે
જ ચંચલ દુરાચારી મન એકાશ થરો.

૬૧. હરિર આશ્રય જનિણા નિશ્ચય,
સુખર મૂલ કારણ;
હરિત વિમુખ હરિર કારણ,
જનિણા નિષ્ટ ખચન. (૨૪૯)

નિશ્ચયપૂર્વક જણો કે હરિનો આશ્રય એ ચુખનું મૂલ કારણ છે;
હરિથી વિમુખ થવું એ દુઃખનું કારણ છે, એ પણ નિશ્ચય જણો.

૬૨. બિધિર કિંકર અતેક સાધન,
તાક પાશ કરિ શૈંયો;
બિધિર ઈશ્વર હરિગુણ નામ,
તાહાતે શરણ દીંયો. (૨૫૦)

વિધિથી બંધાયેલી ને કોઈ સાધના હોય તને બાજુએ રાયો;
હરિનામ. ને સર્વ વિધિનું સ્વામી છે, એનું શરણ લો.

૬૩. શાસ્ત્ર ગુરુ ઉપદેશ શિષ્ય સાયે,
ઇશ્વરક ને દેખય;
બુદ્ધિક સત્ત્વસ્થ કરિયા આપોન,
આત્માક દેખે નિશ્ચય. (૨૫૩)

કેવળ શાસ્ત્ર અને ગુરુના ઉપદેશથી શિષ્ય ઈશ્વરને જોઈ શકતો નથી;
બુદ્ધિને સત્ત્વસ્થ કરીને તે નક્કી આત્મમદર્શાન કરે છે.

૬૪. શાસ્ત્ર ગુરુ ઉપદેશ કુમ રામ,
વ્યવસ્થા માત્ર પાલન;
કેવલ શિષ્યર શુદ્ધ બુદ્ધિ માત્ર,
જાનર હોવે કારણ, (૨૫૪)

શાસ્ત્ર અને ગુરુ-ઉપદેશ રામ નામ લેવાની વ્યવસ્થામાં માત્ર સહાયક
છે; કેવલ શિષ્યની શુદ્ધ બુદ્ધિ જાનનું કારણ બને છે.

૬૫. શાસ્ત્ર ગુરુ સાથે શિષ્યક કૃપાચે,
શુદ્ધ ઉપદેશ હિંખ;
શિષ્ય સાથે શુદ્ધ ભાષે ના ચરિતે,
તારા સાથે કિં કરિય. (૨૫૬)

શાસ્ત્ર અને ગુરુ સર્વો શિષ્ય ઉપર કૃપા કરીને તેને શુદ્ધ ઉપદેશ આપે છે; પણ શિષ્ય એ સર્વાંતું શુદ્ધ ભાવે આચરણ ન કરે તા એ સૌ (શાસ્ત્ર અને ગુરુ) શું કરે?

૬૬. શિષ્ય સાથે ચેવે મહાશુદ્ધ ભાવે,
ઉપદેશ આચરય;
શાસ્ત્ર ગુરુ આપોનાકો સિટો શિષ્ય,
તિનિકો રક્ષા કરય. (૨૫૭)

પણ જે શિષ્ય પરમ શુદ્ધ ભાવથી ઉપદેશનું આચરણ કરે છે તે શાસ્ત્રની, ગુરુની અને પોતાની-એ ત્રણ્યની રક્ષા કરે છે.

૬૭. કુદધ સ્તંભત કૃષ્ણ ચરણુક,
ગ્રેમ-જરી દિયા છાનદા,
પરમ સુદદ રામકૃષ્ણ નામ,
કુવચ ગલત ખાનધા. (૨૫૮)

કુદધ-સ્તંભ સાથે કૃષ્ણના ચરણને ગ્રેમપાશથી બાંधો; રામકૃષ્ણ નામરૂપી સુદદ કુવચ ગળામાં બાંધો.

૬૮. એકાન્ત શરણ ચિટો નામ લવે,
કુરા હરિ તાંક રાખિ;
ઇહા તે યધપિ સંજાત ન આવા,
લોવા પ્રહુલાદત સાક્ષી. (૨૬૧)

જે એકાન્ત શરણું થઈને હરિનું નામ લે એની હરિ સદા રક્ષા કરે
છે; જે તમને વિશ્વાસ ન હોય તો પ્રહ્રલાદની સાક્ષી લો.

૯૯. આહંગસ્ત હુઅા ગજોન્દે શરણુ,
લૈલા ત્રાઙ્ગિ હરિ ખુલિ;
તાહંક તેખને રાખિલંત આસિ,
હાત ધરિ ચક તુલિ. (૨૬૩)

આહંગસ્ત થતાં ગજોન્દે ‘ત્રાઙ્ગિ ત્રાઙ્ગિ’ (‘રક્ષણું કરો, રક્ષણું કરો’) ખાલીને હરિનું શરણું લીધું તે સમયે હરિએ હાથમાં ચક ધારણું કરી તેની રક્ષા કરી.

૧૦૦. ભૂત્ય લયહારી અયર દેવતા,
નાહિ હરિ સમસર;
પ્રપન જનર જનિધાહા હરિ,
વળર ચેત અંજર. (૨૬૪)

દાસના લયહારી હરિ જેવા ખીન ડેઢ દેવતા નથી; પ્રપન (શરણુાગત) જનના (રક્ષણુ) માટે હરિ વળપિંજર જેવ! છે.

૧૦૧. હરિર સેવાત નાહિ કે ત્રયાસ,
જનિધા નિશ્ચય કરિ;
નામ માત્ર લૈલે છોવંત સંતુષ્ટ,
કિને કૃપામય હરિ. (૨૬૬)

નિશ્ચયપૂર્વક જાણો કે હરિસેવા માટે ડેડ પ્રયાસ (જરૂરી) નથી; હરિ એટલા કૃપાળુ છે કે માત્ર નામ લેવાથી સંતુષ્ટ થાય છે.

૧૦૨. તુમિ નિત્ય નિરંજન નારાયણ,
આમિઓ અંશ તોમાર;
તચુ સેવા ચોર પાચા મહામાચા;
મુહિલે મન આમાર. (૨૭૩)

તું નિત્ય નિરંજન નારાયણુ છે; હું તારો અંશ છું. તારી સેવાથી
વિમુખ જોઈને ભઙ્ગામાધારે મારું મન મોહિત કર્યું છે.

૧૦૩. આનન્દસમુદ્ર હરિર કીર્તાન,
ચિટો જને નેહે ચિત્ત;
સિટો મૂઢમતિ હરિર દુર્લભ,
પ્રસાહે ગૈતા ખંચિત.

(૨૮૭)

આનન્દસમુદ્ર સમાન હરિના કીર્તાનમાં ને મનુષ્ય ચિત્ત લગાડતો નથી
તે મૂઢમતિ હરિની દુર્લભ કૃપાથી વંચિત રહે છે.

૧૦૪. રાજ પ્રજ જનિલેક લક્ષિતપથ,
— શાંકર મત શુદ્ધ;
સિટો મત લારિ આન આચરય,
પરમ સિટો સુશુધ.

(૨૬૧)

રાજ પ્રજ સૌ જાળુ છે કે શાંકર (શાંકરદેવ)ના મતાનુસાર
લક્ષિતમાર્ગ શુદ્ધ છે. એ મનુષ્ય પરમ સુશુધ-મૂર્ખ છે, ને એને છાડીને
અન્ય આચરણ કરે છે.

૧૦૫. તુમિ સર્વસાક્ષી આત્મા હૃષીકેશ,
જનાહા મોર ચિત્તક;
શરણુગતક મહે આતુરક,
ઉપેક્ષા કરા કિસક.

(૩૦૩)

હે સર્વસાક્ષી આત્મા હૃષીકેશ ! તું મારું ચિત્ત જાળુ છે. હું આતુર
(કુઃખી) શરણુગત છું. તું મારી ઉપેક્ષા શા માટે કરે છે ?

૧૦૬. હે કૃષ્ણ દેવ નર આતુરક,
ચરણુ કરા ઉદ્ધાર;
તિનિ તાપમય સંસાર નિકાર,
સહિતે ન પારેં આર.

(૩૦૪)

હે કૃષ્ણાદેવ ! આતુર (દુ:ખી) એવા મારો આપના ચરણુમાં ઉદ્ધાર કરો. આ ત્રિતાપમય સંસારનાં દુ:ખો હું વિશેષ સહંન કરી શકું એમ નથી.

૧૦૭. હરિ એ હરિ ! કરુણાસાગર,
કરિએ કૃપા આમાક;
પ્રિયતમ આત્માસખા ઈંટ ગુરુ,
માનિયા આછોં તોમાક. (૩૦૬)

હે હરિ ! કરુણાસાગર હરિ ! મારા ઉપર કૃપા કરો. મેં તમને મારા પ્રિયતમ આત્મા, સખા અને ઈંટ ગુરુ માન્યા છે.

૧૦૮. નમો નમો કૃષ્ણ તોમાર લક્ષ્ણ,
સુકૃતિકો કરિ અલે;
માર તાકે મન હિએક શરણ,
અરુણ ચરણ તલે. (૩૧૦)

કૃષ્ણ ! નમો નમઃ ! તમારી લક્ષ્ણ સુદ્ધિતથાયે ચઢી જય છે. તમારા અરુણ ચરણ-તલઘમાં મને શરણ આપો; મારું મન ત્યાં છે.

૧૦૯. પતિતપાવન રામનારાયણ,
ચરણો મોક ઉદ્ધાર;
આમિ પતિતક પતિતપાવન.
નામર પરીક્ષા કરા. (૩૧૩)

હે પતિતપાવન રામનારાયણ ! -(તમારા) ચરણુમાં મારો ઉદ્ધાર કરો; હું પતિત છું; તમે તમારા (પતિતપાવન) નામની પરીક્ષા કરો.

૧૧૦. અનાદિ અનંત અચિન્ય ઈશ્વર,
તુમિસે નિત્ય નિર્મલ;
ગુચાએ કુમતિ, અન્નેઠેં કેવલ,
તોમાર પદ્કમલ. (૩૧૪)

તું જ અનાદિ, અનંત, ઈશ્વર, નિત્ય, નિર્મલ છે. મારી કુમતિ
દૂર છે; હું કેવળ તારા પદ્મમલને લજું.

૧૧૧. જ્ય જગભંધુ જગત કારણ,
નારાયણ નિરાકાર;
કેવલ તોમાર ચરણ પંકજે,
રહેાક રતિ આમાર. (૩૨૧)

હે જગભંધુ, જગત-કારણ, નારાયણ, નિરાકાર ! તારી જ્ય હો !
કેવળ તારા ચરણ-કમલમાં મારી પ્રોતિ રહે.

૧૧૨. જરા તાપ પીડા ભરણ સમયે,
કરા હરિકૃપા મોકઃ
તથુ શુણ નામ શ્રવણ સ્મરણ,
ખ્યાન ગોચર હોક. (૩૨૫)

વૃદ્ધાવસ્થા, તાપ, પીડા અને ભરણ સમયે મારા ઉપર હરિની કૃપા
રહે ! તેમના શુણ-નામનું શ્રવણ, સ્મરણ અને કીર્તન મને ગોચર રહે.

૧૧૩. કૃષ્ણર પરમ નિર્મલ ઉદ્દીર,
કુથાર અત પ્રકાશ;
ગંગા આદિ કરિ યત તીર્થ આછે,
તૈતેસે કરે નિવાસ. (૩૨૭)

જ્યાં કૃષ્ણની પરમ નિર્મલ કુથા પ્રકાશિત થાય છે ત્યાં ગંગા આદિ
સર્વ તીર્થ નિવાસ કરે છે.

૧૧૪. નારાયણ નામ નર નમસ્તર,
પ્રસિદ્ધ ઔર બિશોષ;
અનેક જન્મર સંચિત પાતક,
સ્મરણે હુરે નિઃશોષ. (૩૩૦)

નારાયણુ નામે એક વિશેષ વિભયાત ચોર છે, જે સમરણુ કરવા
માત્રથી અનેક જન્મનાં સંચિત પાતક હરી લે છે.

૧૧૫. રામ શબ્દનુ 'ર' પદ લૌલ,
પ્રચંડ વહુનિ નિશ્ચય;
'મ' ખાયુ સમે અધમ્મ અરણ્ય,
દહિયા લસમ કરય.

(૩૩૧)

'રામ' શબ્દનો 'ર' અક્ષર નિશ્ચય પ્રચંડ અગ્નિ છે તથા 'મ'
વાયુ સમાન છે. બંને મળીને અધમ્મર્પી અગ્નિને બાળી લસમ કરી હે છે.

૧૧૬. કુક્થા પાખંડ સંવાદ વિવાદ,
પર્વત અતિ નિષ્કુર;
રામ કૃષ્ણ નામ વજક પ્રહારિ,
કરા તાક મસિમૂર.

(૩૩૨)

કુક્થા, પાખંડ, સંવાદ અને વિવાદ અતિ નિષ્કુર પર્વત સમાન છે;
રામ કૃષ્ણ નામના વજપ્રહારથી તેના ચૂર્ણચૂરા કરેા.

૧૧૭. હરિર નામર અનંત પ્રલાવ,
કેને કહિ પાવે સીમા;
સંસાર બિનાશે હરિક પ્રકાશે,
નામર મહામહિમા.

(૩૩૩)

હરિના નામના અનંત પ્રલાવની સીમા કોણુ જાણુ શકે છે ?
નામનો મહામહિમા એવો છે કે સંસારની ઉપાધિનો વિનાશ કરે અને
હરિને પ્રકાશિત કરે.

૧૧૮. કૃષ્ણ શુણુ નામ ધર્મસે પરમ
મંગલરે ચુમંગલ;
કૃષ્ણર કીર્તન રસેસે કેવલ,
સુકૃતિ સુખર ક્રલ.

(૩૪૮)

કૃષ્ણ શુણુ—નામ પરમ ધર્મ અને મંગલમાં પણ સુમંગલ છે; કેવળ
કૃષ્ણકીર્તનનો રસ મુહિતસૃખનું ફળ છે.

૧૧૯. ચિહ્નેતુ કૃષ્ણાર કીર્તન ધર્મીત,
નાહિકે પાત્ર નિયમ;
કેવળ કૃષ્ણાર કીર્તને કર્ય,
સમસ્તકે નરોત્તમ. (૩૪૬)

કૃષ્ણાના કીર્તનધર્મમાં ક્રાઇ પાત્ર કે નિયમ નથી; તેથા કેવળ
કૃષ્ણાનું કીર્તન કરવાથી જીવે નરોત્તમ બની જય છે.

૧૨૦. નિરાકાર નિરામય નરોત્તમ,
નારાયણ નિરંજન;
મુકુંદ મુરારિ લખલયહારી,
લક્ષ્મિ જનરંજન. (૩૬૩)

હે નિરાકાર, નિરામય-શુદ્ધ, નરોત્તમ, નારાયણ, નિરંજન, મુકુંદ,
મુરારિ, લવ-લયનો નાશ કરનાર ! તું લક્ષ્મિજનોનું ભનોરંજન કરે છે.

૧૨૧. કલિર લોાકર ભાગ્યર મહિમા,
કેન કહી પાવે પાર;
હરિ ગુણ નામ કલિર સ્વધર્મ,
સમસ્ત શાસ્ત્રર સાર. (૩૬૬)

કલિયુગમાં ભનુષ્યોના ભાગ્યનો મહિમા કોણ વણ્ણી શકે છે ?
હરિ ગુણ નામ કલિયુગનો સ્વધર્મ તથા સર્વ શાસ્ત્રનો સાર છે.

૧૨૨. ગોવિન્દર પ્રેમ અમૃતર નદી,
વહે વૈકુંઠર પરા;
ચારિ પુરુષાર્થ તાહાર નિઝરા,
હરિ નામ મૂલ ધારા. (૩૭૨)

ગોવિન્દના પ્રેમની અમૃતની નદી વૈકુંઠમાંથી વહે છે; ચારે પુરુષાર્થ
એનાં જરણાં છે તથા હરિ નામ એની મૂલ ધારા છે.

૧૨૩. હરિ લક્તિર પાતિલંત હાટ,
શાંકરે જગત જુરિ;
રામનામ રદ્દ બિકાયા જગતે,
ચલય વૈકુંઠ પુરિ. (૩૭૪)

શાંકરે (શાંકરહેવે) જગતસરમાં હરિલક્ષ્મિનું હાટ ખોલ્યું છે; તેઓ
સંસારમાં રામનામનો વિદ્ય કરીને વૈકુંઠપુરીમાં ચાલ્યા ગયા.

૧૨૪. શ્રીમંત શાંકર હરિ લક્તર,
જના ચેન કદ્દપતરુ;
તાહાન્ત બિનાય નાઈ નાઈ નાઈ,
આમાર પરમ શુરૂ. (૩૭૫)

શ્રીમંત શાંકર (શાંકરહેવ)ને તમે હરિલક્ષ્મિનું કદ્દપવૃક્ષ સમજો;
તેમના વિના ખીજ કોઈ અમારા પરમ શુરૂ નથી, નથી, નથી.

૧૨૫. સકલ નિગમક્ષલ કદ્દપતરુ તાર,
ક્ષલ મહાલાગવત;
સેહિ ક્ષલરસ હરિગુણુ થશ,
પિઓક સાધુસંગત. (૬૦૦)

સકલ વેદ કદ્દપવૃક્ષ છે, એનું કણ મહાલાગવત છે; એ કણનો રૂસ
હરિગુણુ થશ છે; સાધુસંગતમાં એ રૂસનું પણ કરે!

૧૨૬. હરિલક્ત રાજમાર્ગે ગુરુ-પદ-નખ-ચંદ્ર પ્રકાશિત,
શુતિ જનનીર પદ પથ અનુસરિ;
કુરોં હુઅા આમિ આનંદિત સખલન નાહિકે કદાચિત,
મહાજન સણે જનિધા નિશ્ચય કરિ. (૬૨૧)

ગુરુ-પદ-નખ-ચંદ્ર-પ્રકાશિત તથા વેદ અને ઉપનિષદમાં બતાવેલા
નિયમો દ્વારા લક્ષ્મિનું રાજમાર્ગનું હું આનંદપૂર્વક અનુસરણ કરું છું;
એમાં હું કઢી પથખણ્ટ થતો નથી. હે મહાજનો ! તમે નિશ્ચયપૂર્વક આ
નાણ્યા.

૧૨૭. શ્રીમંત શાંકરે પ્રકાશિલા જોવિન્દર નામ ગુણુ યશ,
જગતર લોકે પરમ આનંદ ગાવે;
હેનય શાંકર ગુરુ બિને કુમન કારણે આન જને,
લોકર માજત આપુનિ ગુરુ એલાવે. (૬૨૨)

શ્રીમંત શાંકરે (શાંકરદેવે) જોવિન્દના ગુણ-નામ યશને પ્રકાશિત
કર્યો; જગતના લોકો એને પરમ આનંદ સહિત ગાય છે. એવા શાંકર ગુરુ
સિવાય અન્યનો લોક મધ્યે પોતાને શા માટે ગુરુ કહેવડાવતા હશે ?

૧૨૮. શુક નિગદતિ પરીક્ષિત ચદિ આમિ નિર્ણણુત સ્થિત,
તથાપિ ઉચ્ચયશલોકર મહિમા ગુણુ;
કરિલેક માર વશ્ય ચિત્ત ભાગવત અન્થ વિપરીત,
પરમ આનંદે પદ્ધિલોં મઈ આપુને. (૬૪૬)

શુકરદેવે પરીક્ષિત રાજને કહ્યું, “યદ્યપિ તું નિર્ણણુ અબ્દમાં ધ્યાનસ્થ
રહું છું, તો પણ ઉત્તમશલોક (વિષણુ)ના મહિમાગુણે મારા ચિત્તને વશ
કર્યું છે. આથી મેં પોતે પરમ આનંદ સહિત ભાગવત અન્થ વાંચ્યો છે.

૧૨૯. વસુહેવ નિગદતિ હાસિ સાક્ષાતે વિર્દિત લેલ આસિ,
તુમિસે પુરુષ પ્રકૃતિતો કરિ પર;
સમસ્ત જીવર બુદ્ધિ સાક્ષી કેવળ આનનદ અનુભવ,
સ્વરૂપ જુખર સાગર હેવ ઈશ્વર. (૬૪૭)

વસુહેવે હસતાં હસતાં (કૃષ્ણને) કહ્યું, “હે હેવ ઈશ્વર ! તું પુરુષ
અને પ્રકૃતિથા પર છે અને સાક્ષાત્ પ્રગટ થયો છે. તું સર્વ જીવાની
બુદ્ધિ તથા એમનો સાક્ષી છે તથા કેવળ આનંદ-અનુભવસ્વરૂપ સુખનો
સાગર છે.

૧૩૦. શોક ભહામોહ પંક માજે અનુંત મગન લૌલ દેખિ,
પરમ ઈશ્વર હેવકી નંદ નંદન;
કૃપાયે ઈશ્વરે તંતુ કહિ ઉદ્ઘારિલા નિજ લક્ષ્ય,
હેન ઈશ્વરર ચરણે લૈંલો શરણુ. (૬૫૬)

જ્યારે દૈવકીનંદન નંદનંદન પરમેશ્વરે જોણું કે અજૂન શોક-
મહામોહના કોચડમાં ફસાઈ ગયો છે ત્યારે ઈશ્વરે કૃપા કરી, તરત
સમજવી પોતાના લક્તનો ઉદ્ધાર કર્યો. એવા ઈશ્વરના ચરણુમાં મેં
શરણ લીધું છે.

૧૩૧. હે કૃષ્ણ ધનંજય-સખા વૃણિણુકુલે શ્રેષ્ઠ દુઃટ રાજ,
વંશર દહન અનંતવીર્ય ગોવિન્દ;
ગ્રા-વિપ્ર હેવ દુઃખહારી યોગેશ્વર સમસ્તર ગુરુ,
નમો લગવંત તથુ પદ અરવિન્દ. (૬૫૭)

હે કૃષ્ણ ! તમે અજૂનના સખા, વૃણિણુકુલમાં શ્રેષ્ઠ, દુઃટ રાજ
(કંસ)ના વંશનું દહન કરનાર, અનંતવીર્ય ગોવિન્દ, ગો-ખાલણ અને
દૈવનું દુઃખ હરણ કરનાર, યોગેશ્વર અને સર્વાના ગુરુ છો. લગવન ! હું
તમારા પદારવિન્દમાં પ્રણામ કરું છું.

૧૩૨. સરોવરે આહે ધરિ આછે ગજેન્દ્રે પીડાક પાછે,
આકાશો ગરુડ સ્કન્ધે અંક ધરિ હરિ;
દેખિ સુવર્ણર પદ્મ ધરિ ઓલે દુઃહે આર્તાદ કરિ,
નમો લગવંત ગુરુ દૌચે દાસ કરિ. (૬૬૦)

સરોવરમાં આહ વડે અર્સિત થવાથી ગજેન્દ્ર જ્યારે અત્યંત પીડિત
થયો ત્યારે આકાશમાં હરિએ ગરુડસ્કન્ધે સવાર થઈ ચક્ક ધારણ કર્યું.
એવા કૃષ્ણને જોઈને ગજેન્દ્રે સુવર્ણરુક્મિલ (સૂંદ્રમાં) ધરીને દુઃખ સહિત
આર્તાદ કર્યો, “હે લગવંત ગુરુ ! હું તમને પ્રણામ કરું છું; મને
પોતાને દાસ બનાવો.”

૧૩૩. હે કૃષ્ણ તથુ પાદપદ્મ પંજર લિતરે મોર,
રાજહંસ પશી થાકેાક પ્રલુ સર્વથા;
પ્રાણુ પ્રયાણુર સમયત કરુ ખાત પિત આદિ થત,
કંઠનિરોધને તોમાર ચરણ કથા. (૬૬૨)

હે કૃષ્ણ પ્રલુ ! તમારા પાદપદ્મની પિંજરમાં રાજહંસની મારા
મનને સદાનિ વાસ કરવા હે; પ્રાણ-પ્રયાણ સમયે કરુ, વાત, પિત ધત્યાદિ મારો

કંદુ કુંધી દેશે એ વખતે તારા ચરણું અને તારી કથાનું સમરણું મને થવા હેલે.

૧૩૪. ચારિએ વેદર ચારિ અક્ષર સાર કાઢિ અનિ ખલુદેવે,
એકત કરિયા લૈલા નારાયણું બાળી;
સેહિ નારાયણું નામ લીચા શુદ્ધ કરેં આમિ ચિત કાચા,
હરિ સંતોષર કારણું આન ન જનિ.
(૬૬૪)

અત્તાએ ચારે વેદાનો ચાર અક્ષરમાં સાર કાઢીને અને ‘નારાયણું’
શબ્દમાં વ્યક્ત ક્ષેરો. હરિને સંતુષ્ટ કરવાનો અન્ય કોઈ ઉપાય નહિં
જાણીને, એ ‘નારાયણું’ નામ લઈને, હું ચિત અને કાચા શુદ્ધ કરું છું.

૧૩૫. એકે ખાનિ માત્ર નિષ્ઠ શાસ્ત્ર દેવકીનંદને કૈલા ચાક,
દેવો એક માત્ર દેવકીદેવીર સુત;
દેવકીપુત્ર પદસેવા કર્મો એકે એહિમાને માત્ર,
મંત્રો એક તાન નામ માત્ર અદ્ભુત. (૬૬૫)

કેવળ એક માત્ર શ્રીષ્ટ શાસ્ત્ર છે (ગીતા), જે દેવકીનંદને કર્ણઃ
કેવળ દેવકીદેવીનો પુત્ર એક માત્ર દેવ છે; દેવકીપુત્રની ચરણુસેવા જે એક
માત્ર કર્મ છે તથા એનું અદ્ભુત નામ એક માત્ર મંત્ર છે.

૧૩૬. સકલ ઉપનિષદ્દે ઘેનુ દોષા લૈલા તાર નંદસુત,
તાર ખત્સ લૈલ કુન્તીસુત ધનંજ્ય;
હુધ લૈલ મહા ગીતામૃત કૃષ્ણાર ચરણે દ્વિચા ચિતા,
સુખુદ્વિ સકલે સંતોષે પૂપાન કરય. (૬૬૭)

સકલ ઉપનિષદ્દે ગાય છે, નંદકુમાર કૃષ્ણ એને હોંનાર છે,
કુન્તીપુત્ર ધનંજ્ય એ ગાયનું વત્સ છે; મહાગીતામૃત એનું દૂધ છે.
કૃષ્ણાના ચરણુમાં ચિત ધરીને સર્વ સુખુદ્વિ જન સંતોષપૂર્વક એ દૂધનું
પાન કરે છે.

૧૩૭. આદિસત્યયુગો શુદ્ધ ધર્મ આછિલેક માત્ર હરિનામ,
                હેવસમે ગુપ્ત કરિલે કરિ કપટ;
        હેં હરિનામ વ્યક્ત કરિ સમસ્તે લોક્ક ઉદ્ઘારિલા,
                શ્રીમંત શાંકરે લાંગિલા ચાખાડે પટ. (૬૬૮)

સત્યયુગના મારંભમાં કેવળ હરિનામ જ શુદ્ધ ધર્મ હતો; હેવોએ
કપટ કરીને એને ગુપ્ત કરી દીધો. સર્વ લોકાનો ઉદ્ઘાર કરવા માટે શ્રીમંત
શાંકરે (શાંકરદેવે) આ પટ-પડ્દો દૂર કરીને હરિનામને વ્યક્ત કર્યું.

૧૩૮. નોહેંલના આમિ ચારિલતિ ચારિઓ આશ્રમિ નોહેં આમિ,
                નોહેં ધર્મશીલ દાન ખ્રત તીર્થગામી;
કિન્તુ   પૂર્ણાનન્દ   સમુદ્રર   ગોપીલર્તા   પદ્મમલર,
                દાસર દાસર તાન દાસ લૈલો આમિ. (૬૬૯)

હું ચતુર્ભૂતિમાં નથી, હું ચારેય આશ્રમોમાં નથી; હું ધર્મશીલ,
દાની, ક્રતવારી કે તીર્થગામી નથી; કિન્તુ પૂર્ણાનન્દસમુદ્ર ગોપીલર્તા
(કૃષ્ણ)ના પદ્મમલના દાસના દાસનો પણ દાસ હું છું.

૧૩૯. સેહિ ધન્યલોક શુચિમંત સર્વગુણે અષ વિદ્વાવંત,
                યજે તપે આતિ સિ જન શુદ્ધમતિ;
સ્ત્રી સ્ત્રી જન મહાદાતા જાની સિ સિ સત્યબાદી મહામાની,
                પુરુષૌત્તમત આછય ચાર લઠતિ. (૬૭૦)

પૂર્ણોત્તમમાં નેમની ભક્તિ છે તે લોક ધન્ય છે; તેઓ જ પવિત્ર,
સર્વગુણુમાં શ્રેષ્ઠ અને વિદ્વાવંત છે; તેઓ યજ અને તપમાં અત્યંત શુદ્ધ
કુદ્વિદાળા છે; તેઓ જ સત્યબાદી અને મહામાની છે.

૧૪૦. શ્રીમદુદ્રિપ ઈવરર કીર્તન મંગલ નિરંતર,
                ચિટો ભૂમિલાગે શુદ્ધદ્રેપે હોવે જત;
તાર ધૂલિ ગિટો ગિરો ધરે નિશ્ચયે જનિખા સિટો નરે,
                કૃષ્ણર પરમ અવલભ હોવે સાક્ષાત્. (૬૭૨)

જે સ્થાનમાં શુદ્ધ ભાવથી સહેલ શ્રી મધુસુહન (કૃષ્ણ)નું મંગળ કીર્તિનાથ છે એ એ સ્થાનની ધૂકિને જે મનુષ્ય શુદ્ધ ભાવથી માયા ઉપર મુદ્દ તે સાક્ષાત્ કૃષ્ણનો પરમ વદ્વલા થઈ જય છે; તમે એ નિશ્ચયપૂર્વનું જાણો!

૧૪૧. હરિ સત્ય નિત્ય ભાગવત નાહિ પૂર્ખોવર આદિઆંત,
તાહાર ચરિત્ર પરમ આનંદરસ;
તાક એરિ મન હુરાશય યતેક બિપદ બિપમદ,
તાકે આશા કરિ સંસારે મળિ સરસ. (૬૭૫)

હરિ સત્ય નિત્ય ભાગવત છે; એનો કોઈ પૂર્વપર, આદિઆંત નથી; એનું ચરિત્ર પરમ આનંદરસ છે; એનો ત્યાગ કરીને દુષ્ટ મન વિપતુલ્ય વિપદ વાસનાઓની આકાંક્ષા કરીને સંસાર સાગરમાં ફૂઝે છે.

૧૪૨. ચિટો મહામતિ ગુરુજને હરિભિંત પથ ઉપદેશ,
દ્વિદ્યા દુઃખમદ સંસારર પાર કરે;
હેનય પરમ ગુરુ ઋણુ સુજિળણાક પ્રતિ જના નિષ,
અન્યત્ર ઉપાય નાહિ આંજલિત પરે. (૬૭૮)

બુદ્ધિમાન ગુરુજન હરિભિંત પથને ઉપદેશ કરીને દુઃખમદ સંસારમાંથા પોતાના શિષ્યનો ઉદ્ધાર કરે છે; એવા ગુરુનું ઋણુ ચુક્ષવદા માટે હાય લેડાને પ્રણામ કરવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી; આ તમે નિશ્ચયપૂર્વનું જાણો!

૧૪૩. ભારત પુરાણ આદિ યત પ્રકાશ કરય નાના મત,
યત મહાજન સબર સલા મદ્યત;
પરમ આનંદ રસમદ કોટિ સૂર્ય સમ પ્રકાશય,
મહા ભાગવત નોહંત ચેવે ખેઠત. (૬૮૩)

સંજાનોની સલામાં ભારત, પુરાણ આદિ વિવિધ મતો ત્યાં ચુંધી પ્રકાશ કરે છે, જ્યાં ચુંધી પરમ આનંદ રસમદ, કોટિસૂર્ય સમાન મહા-ભાગવતનો પ્રકાશ થતો નથી.

૧૪૪. એકાન્ત ભગત ચારા હુચ કિછુ અર્થ તારા નખાંચુચ,
મહાઅદ્ભુત હરિશુણુનામમય;
પરમ મંગલ કૃષ્ણ ચશ ચાત પરે આન નાહિ રસ,
પરમ આનંદસમુર્દે મન્જ રહુચ. (૬૮૪)

હરિશુણુનામ અત્યંત અદ્ભુત છે, જે હરિને એકાન્ત ભક્ત થાય
છે તેને અન્ય કોઈ પદાર્થની આકંક્ષા રહેતી નથો. પરમ મંગલ જે
કૃષ્ણરસ છે એના સમાન અન્ય કોઈ રસ નથો; આથી એ ભક્ત
પરમ આનંદસમુર્દમાં ભગ્ન રહે છે.

૧૪૫. મન્જિયા રહસ સુહુદ મનાઈએ,
હરિશુણુનામ અપાર આનંદસિન્ધુ રામ રામ;
આલાસ તેજિયા લજિયો મનાઈ એ,
ભૂત્યભયહારી હરિસે પરમ ગતિ રામ રામ. (૭૨૦)

હે સુહુદ મન ! હરિશુણુનામ ઇપો અપાર અ.નંદસિન્ધુમાં તું લીન
રહે. રામ રામ ! હે મન ! તું આળસ છોડી હે અને સેવંકાનો ભય દૂર
કરનાર હરિનું લજન કરો. રામ રામ !

૧૪૬. તુમિ પ્રાણુ પ્રિયતમ સુહુદ પરમ દેવ,
પ્રાણુ પ્રભુ પીતાંખર એ;
તુમિસે કેવલે આત્મા મોર,
તોમાક ન જનિ જડમિછા શરીરક મધ
પ્રાણુ પ્રભુ પીતાંખર એ;
આત્મા ખુલિ લોંલોં સેવા ચોર,
પ્રાણુખંધુ કિને. મધ અજાની દુર્ઘોર હરિ એ. (૭૫૨)

હે પ્રાણુપ્રભુ પીતાંખર ! તું મારો પ્રાણુ પ્રિયતમ સુહુદ અને પરમ
દેવ છે. કેવળ તું જ મારો આત્મા છે. હે પ્રાણુપ્રભુ પીતાંખર ! તને
જણ્યા વિના અને આ મિથ્યા જડ શરીરને આત્મા સમજીને હું તારી
સેવાનો ચોર થયો છું. હે પ્રાણુખંધુ હરિ ! હું ધોર અજાની છું.

૧૪૭. અખંડિત સદા શુદ્ધ ચૈતન્ય શક્તિર ખલે,
 મોર પ્રલુ નારાયણુ એ,
 તુમિ દૂર કરિ આછા માચા,
 હરિ હરિ તોમાર નિકટે નાહિ માચા.
 તોમાર ન લજે પદે માચાએ સુહિલે મોક,
 મોર પ્રલુ નારાયણુ એ,
 આવે કૃપામય કરા દ્વા,
 હરિ હરિ માચાક જિવારિ કરા દ્વા હરિએ. (૭૫૫)

હે મારા પ્રલુ નારાયણુ ! પોતાની અખંડિત સદાશુદ્ધ ચૈતન્યશક્તિના
 બળથી તં માયા જળને દૂર કરી દીધી છે. હરિ હરિ ! માયા તારી નિકટ
 નથી. માયાથી મોહિત થયેલો હું તારા ચરણને લજ્જતો નથી. હે મારા
 પ્રલુ કૃપામય નારાયણુ ! હવે તું મારા ઉપર દ્વા કર. હરિ હરિ ! માયાને
 દૂર કરી મારા ઉપર દ્વા કર.

૧૪૮. જય જગળુવ મોર પ્રાણુ,
 મોર પ્રાણુધન ખાન્ધવ મુરારિ;
 શ્રવણ આનંદે શુનિછેં ગોવિન્દ,
 તુમિ દીન દુઃખહારી. (૭૬૪)

હે જગળુવન, મારા પ્રાણુ, મારા પ્રાણુધન ખાન્ધવ મુરારિ ! તારી
 જય હો ! હે ગોવિન્દ ! મેં આનંદસહિત મારા કાને સંલઘણું છે કે પું
 દીન-દુઃખહારી છે.

૧૪૯. જય જય નિત્ય નિરંજન,
 દેવ શિવ સનાતન;
 પરમ અલય તોમાર ચરણ,
 તાપ તિનિ બિનાશન. (૭૬૭)

હે નિત્ય નિરંજન દેવ શિવ સનાતન ! તારી જય હો ! તારા
 ચરણ પરમ અલયકારી છે અને ત્રિવિધ તાપને વિનાશ કરે છે.

૧૫૦. તોમાર માયાએ મન સુહિ આછે હરિ એ,
 અજ્ઞાન આનંધારે પરિચા પાર ન પાએં રામ રામ;
 અલય ચરણે શરણ પશિલો હરિ એ,
 તુવા ગુણ નામ લક્ષ્મિત પ્રદીપ ચાએં રામ રામ. (૭૬૧)

હે હરિ ! તારી માયાએ ભારા મનને મોહિત કરી દીધું છે; અજ્ઞાન-
 અંધકારનો હું પાર પામતો નથી. રામ રામ ! હે હરિ ! હું તારા
 અલય ચરણનું શરણ લઉં છું. હું તારા ગુણ અને નામનો લંકિતપ્રદીપ
 છબું છું રામ રામ !

૧૫૧. લક્ષ્મિ ભિનતી ન જનો હરિ એ,
 મોત પરે જ્ઞાનશૂન્ય હીનમતિ નાઈ રામ રામ;
 તુમિ ગ્રલુ કૃપારસેર સાગર હરિ એ,
 દિયા મોક તુવા પદ્ધાયા તલે ઠાઈ રામ રામ; (૭૬૨)

હે હરિ ! હું લક્ષ્મિ અને વિજાપ્તિ કરવાનું જણુંતો નથી; ભારા
 સમાન જ્ઞાનશૂન્ય અને હીનમતિ કેાઈ નથી. રામ રામ ! હે કૃપારસના
 સાગર હરિ ! તમારી પદ્ધાયા નીચે મને સ્થાન આપો. રામ રામ !

[‘નામધોષા’ના છેલ્ખા ખંડનું શીર્ષક ‘નામછંદ’ છે. ક્રી ૮૫૦
 થી ૧૦૦૦ ચુધીનાં સર્વ પદ્ધમાં ‘ઈશ્વરનાં સેંકડો નામ સ્મરિને કવિ તેની
 સ્તુતિ કરે છે. ‘નામધોષા’ જેનું બીજું નામ ‘હંજરીધોષા’ છે તે
 ૧૦૦૦માં પદ્ધમાં સમાપ્ત થાય છે. છેલ્ખે, ૧૦૦૧મી કઢીમાં એની પુણ્યકા
 છે, જેમાં માધવદેવે કુર્તા તરીકે પોતાનો નામોદ્દેખ કર્યો છે, જે નીચે
 પ્રમાણે છે.]

જનિયા ભજિયો ભાઈ લગવંત પાએ,
 એઈ રસ માધબ મુગધમતિ ગાએ. (૧૦૦૧)

હે ભાઈ ! આ જાણીને લગવાનના ચરણાને લજો; મૂઢમતિ માધબ
 આ રસનું ગાન કરે છે.

સમાપ્ત

સંતશોહીમાં પ્રકાશિત પુસ્તકો

(૧) મરમી સંતોનું દર્શન : જ્યાંતિલાલ આચાર્ય	રૂ. ૨૬-૦૦
(૨) શાનદેખ : મૃષ્ણાલિની દેસાઈ	રૂ. ૨૩-૦૦
(૩) શ્રી આણગળ : ઉપેન્દ્ર સાંડેસરા	રૂ. ૨૮-૦૦
(૪) સંત તિરુવલ્લુવર અને કુરળ	: કાન્તિલાલ કાલાણી રૂ. ૧૭-૦૦
(૫) સંતદાદ : અનવર આગેવાન	રૂ. ૧૮-૦૦
(૬) શ્રી રામકૃષ્ણ અને શ્રી વિવેકાનંદ	: જ્યોતિ થાનકી રૂ. ૨૫-૦૦